

АЛТАН, СОДНОМЖАМЦ НАРЫН ЦАВЧААЛЫН УУЛЗАЛТ, ТҮҮНИЙ АЧ ХОЛБОГДОЛ

О. Иноуэ

Товч агуулга: 1578 онд Түмэдийн Алтан хаан Хөх нуурын зүүн этгээд дэх Цавчаал хэмээх газар түвэдийн бурхны шашны гэлүгва урсгалын дээд лам Содномжамцтай уулзаж, түүнд “Далай лам” цол олгосон билээ. Тус өгүүлэлд энэ уулзалтын тухай бичиж үлдээсэн “Алтан хааны тууж”, “Эрдэнийн товч”, “III Далай ламын намтар” хэмээх гурван гол сурвалжийн мэдээг нэг бүрчлэн авч үзэж, тайлбар хийх, нэг үйл явдлын тухай өгүүлэх сурвалжийн мэдээ зөрөх тохиолдолд харьцуулан нягталж, мэдээ тус бүрийн онцлог, уншиж ойлгох үед анхаарваас зохистой зүйлийг тодорхой болгосны үндсэн дээр тайлбарлах замаар гурван сурвалжийн хүрээнд уулзалтын үеэр ямар үйл явдал болсон, юуг шийдсэн, тэрхүү шийдвэр монголын түүхэнд ямар ач холбогдолтойг авч үзнэ.

Түлхүүр үг: Монголын бурхан шашны түүх, Алтан, Содномжамц(III Далай лам), Хутагтай цэцэн хунтайж, Цавчаалын уулзалт

Удиртгал: Монголын бурханы шашны түүхийн судалгаан дахь

Цавчаалын уулзалт

1368 онд Юан улсын Тогоонтөмөр(**Toquntemür**) хаан нийслэл Дайду хотоо орхин хойт зүг монголын тал нутагтаа буцсанаас хойшх монгол аймгууд баруун зүгийн ойрад нартай болоод дотроо тэмцэлдэж байсан авч ХҮ зуунд Батмөнх Даян хаан(**Dayan qaγan**) “монгол”-ыг нэгтгэж, улмаар “ойрад” аймгуудыг дайлснаар тэрхүү дайн тэмцэл түр намдсан билээ. Энэ үеийн “монгол” нь “Даян хааны зургаан түмэн” хэмээгдэх Даян хааны мэдлийн зургаан түмэнгээс бүрэлдэж байв. Тэрхүү зургаан түмэн нь зүүн баруун буюу зуун гар, баруун гарт хуваагдаж, зүүн гарт Цахар (**Čaqaγ**), Халх (**Qalq-a**), Урианхай (**Uriyangqan**) түмэн, баруун гарт Ордос (**Ordus**), Түмэд (**Tümed**), Еншөөбү (**Yünsiyebü**) түмэн багтаж байв.

Баруун гарын түмэнд (хойшид баруун гарын монгол гэх болно) багтан одоогийн Өвөрмонголын өөртөө засах орны Хөх хотоор төвлөж байсан Түмэд түмэн нь Даян хаан нас бараад хэсэг хугацаа өнгөрсөний хойно түүний ач Алтан(**Altan**)-д захирагдах болсон ба тэрбээр Ордос түмний захирагч бөгөөд баруун гарын монголыг мөн захирч байсан ах Мэргэн жонон (**Mergen jinung**) үхсэний дараа баруун гарын монголыг удирдах болсноор ХҮІ зуун, ялангуяа сүүлийн хагаст монголын улс төр, нийгмийг ихээхэн өөрчилсөн олон үйл явдал болсон билээ. Тухайлбал, Мин улстай найрсаг харилцаа тогтоосон “Лунчингийн хэлэлцээ” (1571 буюу Мин улсын Лунчингийн 5-р он) болоод энд авч үзэх “Цавчаалын уулзалт” болно.

Энэхүү “Цавчаалын уулзалт” гэдэг нь хэдийн нас өндөр болсон Алтан 1571 онд түүнийг зорин ирсэн түвэд лам Ашин лам (**Asing blama**, Tib.A seng bla ma)- тай уулзан, түүний номлолоор дамжуулан бурхны шашинг сонирхох болсон үеэр ах Мэргэн жононгийн ач баруун гарын монголын гурван түмний нэг Ордос түмний ноён Хутагтай цэцэн хун тайж (**Qutuqtai sečen qung tayiji**, хойшид Цэцэн хэмээх болно)-ийн зөвлөснөөр 1578 онд Хөх нуурын зүүн этгээд дэх Цавчаал (**čabčiyal**, одоогийн БНХАУ-ын Хөх нуур муж) хэмээх газар түвэдийн бурхны шашны гэлүгва урсгалын дээд лам Содномжамц (Tib.bSod nams gya mtsho)-тай уулзсан явдал билээ. Энэ уулзалтын үеэр Алтан нарын монголын талаас Содномжамцад “Далай лам” цол олгосон явдлыг олноор мэдэх билээ.¹

Их монгол улс Юан улсын үед монголын язгууртнууд түвэдийн бурхны шашны сакъя урсгалтай холбоотой байсан нь хэдий тодорхой авч монголчууд Дайду(одоогийн Бээжин) хотод төвлөрөх засаглалаа орхин хойт зүг буцсан 1368 оноос хойш бурхны шашны итгэл бишрэл суларсан гэж үздэг.² Цавчаалын уулзалт бол Юан улс умарш шилжсэний дараах монголын бурхны шашны түүхэнд болсон томоохон үйл явдал бөгөөд түүнээс хойш бурхны шашин урд үзэгдээгүй их эрчээр монголчуудын дунд дэлгэрч, энэ зуунд улс төрийн даралт шахалтанд орсон хэдий ч эдүгээ хүртэл монголчуудын гол шүтлэгийн нэг хэвээр байсаар ирсэн, мөн монгол, түвэд нь харилцан улс төрийн хувьд нягт холбоотой болсон гэх зэргээс³ тодорхой харагдахуйчлан монгол хийгээд монголчуудад ихээхэн нөлөө үзүүлсэн үйл явдал болно.

Энэхүү Цавчаалын уулзалт хэр чухал үйл явдал болохыг энэ уулзалт болоод ХҮІ зууны монголын бурхны шашинтай холбогдох асуудлыг авч үзсэн

¹ Цавчаалын уулзалтын талаарх судалгаа арвин тул нэг бүрчлэн дурдаж завдахгүй авч энд Ямагүчи 1988,р.93, Мори, Окада 1990, р.359-ыг дурдвал зохино.

² Серройс 1963, pp.181-182; Хайссиг 1980, pp.24-25.

³ Мори, Окада 1990, р.359.

олон судалгаа харуулна. Ялангуяа, түвэд хэлээрх сурвалж “Гуравдугаар Далай ламын намтар” (хойшид D3N хэмээн товчилно), монгол хэлээрх он дараалалын бичиг “Эрдэнийн товч” (ЕТ гэх болно) -ийг ашиглан, баруун гарын монгол ба түвэдийн бурхны шашны харилцаа холбооны ерөнхий дүр зургийг гаргасан Туччи 1949, Рерих 1959, “Мин улсын магад хууль” (Магад хууль)-ийг чадамгай ашиглан Цавчаалын уулзалтын өмнөх Алтан ба Мин улсын бурхны шашны талаарх хэлэлцээний тухай судалгааг ихээхэн урагшлуулсан Туччи 1963, мөн монгол, түвэд, хятад хэлээрх сурвалж бичгийг ашиглан, Туччигаас хойшх судалгааг нэгтгэсэн Сато 1983-г ХҮІ зууны сүүлийн хагаст Алтан нарын баруун гарын ноёдоос түвэдийн бурхны шашинтай холбоо тогтоосон хийгээд түвэдийн бурхны шашны гэлүгва урсгалын дээд лам Содномжамц нарын хэлэлцээний явцыг судалсан нь энэ талын судалгаанд онцгой байр суурь эзлэх бүтээл хэмээн үзэж ирэв. Гэвч 1980-д онд БНХАУ-ын Өвөрмонголоос шинээр олдсон монгол хэлээрх сурвалж “Алтан хааны түүх” (АQT гэх болно)-ийг ашигласан Буянхүү 1984 зэрэг судалгаа нийтлэгдсэнээр ХҮІ зууны сүүлийн хагасын монголын бурхны шашны түүхийн судалгаа шинэ шатанд гарав.

Эдгээр Өвөрмонгол дахь шинэ судалгаа, ялангуяа Буянхүү 1984-ийн онцлог гэвэл, дээр дурдсан Туччигаас хойшх судалгааны үр дүн дээр АQT-ийн мэдээг үндэслэн судалгааг өргөжүүлсэн явдал бөгөөд түүнээс хойшх Хятадад нийтлэгдсэн Алтан болоод бурхны шашинд хамаарах судалгааны үндсийг тавьсан тавьсан гэж хэлж болно. Түүний судалгааны үр дүн саяхан нийтлэгдсэн Ян 1992-ын судалгаанд тодорхой харагдаж байна. Ян 1992 бол Буянхүүтэй нэгэн адил АQT-ийг ашиглан, өмнөх судалгааны үр дүнг сайтар тусган авсан боловч түвэд сурвалж D3N-ыг ашиглалгүй, бүр хожуу зохиогдсон “Монголын ламын шашны түүх”-ийг ашигласан нь харамсалтай. Гэхдээ бурхны шашны тухай өгүүлсэн тавдугаар бүлэгт, Цавчаалын уулзалтын үеэр болсон үйл явдал, түүний ач холбогдол төдийгүй ХҮІ зууны сүүлээр түвэдийн бурхны шашин монголд дэлгэрсэн шалтгаан, Чин улсын сүүл үеийн сурвалжаас эш татан түвэдийн бурхны шашны монгол дахь нөлөөний талаар товч дурдсан тул эдүгээ хүртэлх ХҮІ зууны Монголын бурхны шашны түүхийн судалгаанд тодорхой байр эзлэх бүтээл болсон гэж үзэж болно. Япон улс дахь судалгаа гэвэл, 1980-аад оны сүүлээрх Морикавагийн АQT-ийн орчуулгаас (Морикава 1987) болоод Ишихамагийн АQT-ийг ашигласан сэтгэлгээний түүхийн судалгаа (Ишихама, 1994а) гарсан ба эдүгээ Туччи, Рерих, Серройс, Сато нарын өмнөх судалгаа болоод АQT-ийг ашигласан Буянхүү, Ян нарын судалгааны үр дүн нь хөдөлшгүй хэвээр байна.

Өмнөх судалгааны дотор ялангуяа Цавчаалын уулзалтанд хамаарах гол судалгаа болох Туччи, Рерих, Сато, Буянхүү, Ян нарын судалгааны сул тал нь дараах мэт. Нэгдүгээрт, АQT-ийг ашиглах зайлшгүй шаардлагатай ХҮГ зууны Монголын түүх, ялангуяа Монгол, Түвэдийн харилцааны түүхийн судалгааны өнөөгийн түвшнээс харвал, АQT-ийг ашиглах боломжгүй үед нийтлэгдсэн өмнөх гурван судлаачийн бүтээлд АQT-ийн мэдээгээр нөхөж засваас зохих зүйл буй. Энэ нь дээрх гурван судлаачийн судалгааны үр дүнг тусгасны үндсэн дээр АQT, ЕТ-оос эш татан Цавчаалын уулзалтаар болсон үйл явдлын ач холбогдлыг дүгнэх гэж оролдсон Буянхүү, Ян нарын судалгаа гарснаар бүр тодорхой болж байна. Хоёрдугаарт, дээр дурдсан Туччигаас хойшх судалгаанд нийтлэг харагдах асуудал бол үндсэн сурвалж болох АQT, ДЗН, ЕТ-ийн мэдээг нэг бүрчлэн авч үзэж, хооронд нь харьцуулах ажлыг хангалттай хийгээгүй мэт санагдана. Эдгээр гурван сурвалжид дурдагдах уулзалтын талаарх мэдээ нь бага бус атал өмнөх судалгаанд ашигласан байдлаас харахад мэдээ хомс мэт сэтгэгдэл төрүүлнэ. Түүнчлэн гурван сурвалжийн агуулга нэг бүрчлэн таарахгүй, харилцан зөрөөтэй байгаа нь сурвалж тус бүрийн байр суурь, сонирголоос шалтгаалсан болов уу. Жишээлбэл, уулзалтаар монголын бөө мөргөлийн шинжтэй зан үйлийг хориглон, бөө удганд даралт шахалт үзүүлсэн гэдэг ба энэ талаарх ЕТ, АQT, ДЗН-ын мэдээ нэг бүрчлэн таарахгүй бөгөөд тэрхүү зөрөөний талаар ямар нэгэн санал дэвшүүлэлгүйгээр дээр дурдсан мэт үзэх нь зохисгүй. Тиймээс эдгээр сурвалжийн мэдээг нягтлан харьцуулж үзээгүй судалгааг гүйцэтгэх ёстой шат дамжлага, ажиллагаа бүхий гэж болохгүй, улмаар тийм судалгааны Цавчаалын уулзалтын талаарх тайлбар сэлтийг дутуу гэж үзэхээс өөр аргагүй болно.

Энэ бүхнээс тодорхой харагдахчлан, өмнөх гол судалгааны дутагдалтай тал нь АQT-ийг ашиглаж чадаагүй, Цавчаалын уулзалтын талаарх үндсэн сурвалж болох АQT, ЕТ, ДЗН-ын мэдээг нарийвчлан харьцуулаагүйд оршино.

Бидний бодоход, Цавчаалын уулзалт хэмээх нэгэн том үйл явдлыг ямар нэгэн цаг хугацааны тэнхлэгт оруулан, түүний эргэн тойрны нөхцөл байдалтай хамаатуулан авч үзэх нь чухал боловч үүнийг тэрхүү Цавчаалын уулзалтын талаарх судалгаа хангалттай хийгдсэн хойно сая оролдон үзвээс зохилтой хэмээн санана.

Тийнхүү өмнөх судалгааг эргэн авч үзсэний үндсэн дээр, тус өгүүлэлд уулзалтанд хамаарах гол гурван түүхэн сурвалж АQT, ЕТ, ДЗН-ын мэдээг аль болох нэг бүрчлэн авч үзэж тайлбар хийх, нэг үйл явдлын тухай өгүүлэх сурвалжийн мэдээ зөрөх тохиолдолд харьцуулан нягталж, мэдээ тус бүрийн онцлог, уншиж ойлгох үед анхаарваас зохистой зүйлийг тодорхой болгосны

үндсэн дээр тайлбар хийх замаар гурван сурвалжийн хүрээнд уулзалтын үеэр ямар үйл явдал болсон, юуг шийдсэн, тэрхүү шийдвэр монголын түүхэнд ямар ач холбогдолтойг өгүүлэх болно.

Цавчаалын уулзалтаар болсон үйл явдлыг эмхэтгэн, түүний ач холбогдолын тухайд дээр танилцуулсан Ян 1992 нь хангалттай тул, энд түүний гол үр дүнг дурдахын сацуу өмнөх судалгаанд дурдагдаагүй асуудлыг дэвшүүлж, судалгааг нэгэн шат ахиулах зорилго тавьж байна.

Энэ өгүүлэлийн гол зорилго болбаас уулзалтын түүхийн үнэнийг нэг бүрчлэн магадлан гаргах бус, гурван гол түүхэн сурвалжид дурдагдах уулзалтын талаарх ойлголт, тэрхүү ойлголтонд үндэслэн болсон үйл явдлыг цэгцлэх, уулзалтын ач холбогдлыг дүгнэхэд оршино. Гэхдээ уулзалтаар болсон үйл явдлыг эмхэтгэсэн үр дүн нь түүхэн үнэнтэй нийцнэ хэмээн санана.

1. Урьдчилан өгүүлэх хэдэн зүйл

Уулзалтыг ямар нэгэн цагийн тэнхлэгт оруулж өгүүлэхээс илүүтэй үндсэн сурвалжид анализ хийх нь чухал хэмээн дээр үзсэн билээ. Гэвч шууд гол асуудал руу ороход саад болох магад хэмээн гол асуудлын өмнө удиртгал болгон өгүүлбээс зохих хэдэн асуудал байна.

Юуны өмнө, Цавчаалын уулзалтаас өмнөх Алтан, Цэцэн нар шарын шашинтай хэрхэн холбоо харилцаа тогтоосон талаар хэдэн зүйл дурдая. Сурвалжид өгүүлснээр, Алтан, Цэцэн хоёроос анх түвэдийн шарын шашинтай холбоо тогтоосон нь Алтан бөгөөд эхлээд энэ тухай, дараа нь Цэцэнгийн хэрхэн шарын шашинтай холбогдсон талаар ерөнхийд нь авч үзье.

Алтан анх ямар нэг байдлаар бурханы шашинтай холбоо тогтоосон тухай АQT-д 1558 оны явдал хэмээн,

**“tegün ü qoyin-a morin jil e altan qayan singqula bar daban
ayalaᠵu tere ayan dur töbed ün olan qudaldučin luy-a
jolyalduᠵu...tede lüge bayilduᠵu daruyad asaraqui sedkil iyer...
tende mingyan lam-a yin amin i aburaᠵu talbiᠶsan бүлүге:”⁴**

хэмээн өгүүлсэн буй. Энд “Шинэхул уулыг давж” гэсний “Шинэхул уул”-ыг Хөлөн уул 賀蘭山 гэдэг⁵ тул Алтан мянган ламтай холбоо тааралдсан нь одоогийн Өвөрмонголын Алшаа аймгийн зүүн этгээд болов уу. Алтан мянган ламыг суллан тавьсан гэснээс үзвэл энэ үеийн Алтанд “лам”-ыг алж болохгүй хэмээх ойлголт байсан бололтой. Багаар бодоход 1558 онд “лам” гэгчийн орон

⁴ АQT, §88.

⁵ АQT/Y, p.254, n. §43 ① үзмү.

зай болоод тэдний шүтэх “(түвэдийн) бурхны шашин” хэмээх шашны тухай мэдэж байсанд эргэлзэх зүйлгүй.⁶ Гэвч дээрх АQT-ийн §88-с хойш шашинтай холбогдох тэмдэглэл 1571 онд Ашин ламын монгол дахь айлчлалын тухай өгүүлсэн §150 хүртэл байхгүй. Тэгээд энэхүү Ашин лам Алтангийн дэргэд ирсэн 1571 оноос Алтан ба шашны харилцаа ихээхэн хөгжсөн авч тэрхүү Ашин ламын Алтангийн ивээл дорх шашны үйл ажиллагаа, яг энэ үеэр Алтан санаачлан Мин улсаар дамжуулан шашинтай холбоо тогтоосон талаар үүнийг бичигч өмнө өгүүлсэн⁷ тул энд үл дурдая. Бас Алтан Ашин ламын санаачилгаар Содномжамцыг монголд урьсан боловч Содномжамц Хөх нуурт уулзахыг хүссэн, Цэцэн Алтанг Цавчаалд очихыг ятгасан учраас л тийш одсон хэмээн үзэхэд болно.

Нөгөө талаар, Цэцэнгийн тухайд сурвалжийн хүрээнд мэдэгдэх зүйл гэвэл, ET-д 1556 онд Шилимжийн гурван голын уулзварт (*silimji yin yurban youl un ayuljar*) давшин орж, уг газарт цэргийн хүчээр дарамт үзүүлж байх үед анх шашинтай учирсан бололтой. Тухайлбал,

“tendece yurban youl un töbed i ayulju abun talbiyad ... blargen lam-a asdoy sayiqan bandi ... asdoy včir tümei sangyasba ... yurban kiged i mongyul un yaĵar a abču iren včir tümei dūr uqanču čindan kemegdekü gergei . güi ong qonjin čola ögčü ... түsimед ün terigün bolyan ergübei”⁸

⁶ Буянхүү 1984, pp.15-16-д. Алтан өөрийн биеэр лам нарыг тавьсан учир Төвдийн бурханы шашны талаар онцгой сайн сэтгэгдэлтэй байсан гэж үзэж болно гэжээ.

⁷ Иноүэ 1998.

⁸ ET, 71(r). *silimji yin yurban youl un ayuljar* хэмээх монгол үгийг тухайд дараах мэт. *silimji* ~ *sinimji* (Морикава 1996, p.8.n) < Chin. xi ning「西寧」+ Mon.*muji*「засаг захиргааны нэгж」; *yin*「ийн」; *yurba(n)*「гурван」=Tib. gsum, sum; *youl*「гол мөрөн」=Tib. chu bo,「газар нутаг, хондий」=Tib. lung pa; *un*「ын」; *ayuljar*「уулзах газар」=Tib. mdo хэмээн задалж болно. Рэнчинжаш 1989-с үзвэл, Синингийн ойролцоо төвд sum mdo хэмээх үгийг ханзаар Сунду 松都(song du, Хөх нуур мужийн Түндэ сиан 青海省同德县), Сундуо 松多(song duo, Хөх нуур мужийн Хужу сиан 青海省互助县) тэмдэглэсэн газар байдаг. Дээрх мэт төвд хэлэнд ч sum ба mdo хэмээх байх тул дээрх хоёр газрын аль нэг нь буй за. Бас Рэнчинжаш 1989-д. Хөх нуур мужийн Хужу сиан дахь Сундуо нь гурван хондийн уулзвар газар учраас тийнхүү нэрлэсэн гэжээ. Өөрөөр хэлбэл,「гурван」(*yurban*=sum),「хондий」(*youl*) уулзах газар (*ayuljar*= mdo) ажээ. Үүн дээр Хөх нуур мужийн Хужу сианд монгол хэлтэй монгол үндэстэнтэй гүнзгий холбоо бүхий монголчууд суудаг гэдгийг харгалзан үзвэл, *silimji yin yurban youl un ayuljar* нь Хөх нуур мужийн Синин хотоос зүүн хойш 40км-т Хужу сианы Сундуо хэмээх газар болов уу. Уг газрыг “Синин муж” хэмээсэн Сато 1983, pp.102-103, “瑯力麻川 suo li ma гол” хэмээсэн Журангаа 1990, pp.124-125, “gSer mo ljong” хэмээх Ямагүчи 1993, pp.5-6 нарын санал буй бөгөөд миний бие өмнө нь Иноүэ, 1993, p.33-д Ямагүчийн саналыг дэмжсэн боловч эдүгээ дээрх мэт залруулж байна.

гэж буй. Энэхүү Очир Түмэй сангасваа болбаас Цэцэнд шадар зүтгэж, хятад сурвалж "Ванли хааны байлдааны гавьяаны тэмдэглэл 万曆武功錄 (хойшид "Байлдааны гавьяаны тэмдэглэл" хэмээнэ), "Сэцэн хунтайжийн намтар 切尽黄台吉列伝" зэрэгт Цэцэнгийн Мин улсад илгээсэн бичгийн эх зохиосон гэж тэмдэглэсэн⁹, мөн ЕТ-д үүнээс хойш нягтлан үзэх ёсоор Цавчаалын уулзалтанд орчуулагч хийн зүтгэсэн хэмээн тэмдэглэсэн буй. Цэцэн Очир Түмэй сангасваа нарыг биеийн ойр байлгаж байсан учир тэрбээр бурханы шашны талаар ямар нэгэн нөлөө хүртэж, бурханы шашны талаарх мэдээлэл, мэдлэгтэй болсон, өөрөөр хэлбэл Цэцэн түвэдийн шарын шашин бүхий газар нутагт давшин орсоны улмаас бурханы шашинтантай уулзан харилцах явцад зөвлөгч-багштай болжээ. Түүнээс гадна "Байлдааны гавьяаны тэмдэглэл" "Цэцэн хунтайжийн намтар"-т Цэцэнгийн шашинд хандах хандлагын илрэл гэж хэлж болохуйц үйл явдлыг тэмдэглэсэн байх авч энэ удаагийн асуудалд шууд хамаарахгүй тул үл нуруша.

1578 оны Цавчаалын уулзалтаас өмнө Алтан, Цэцэн нар шашинтай ямар холбоотой байсан талаар товч өгүүллээ. Тэр хоёр Цавчаалын уулзалтаас өмнө тус тус бурханы шашинтай ямар нэг байдлаар харьцсан, бурханы шашинд анхаарал хандуулж байсан нь тодорхой байна. Нэмж хэлэхэд, дээр дурдсанчлан Алтанг Цавчаалд очих талаар Цэцэн ятгасан тухайд тусгайлан өөр өгүүлэл бичих учир энд товч өгүүлсүгэй.

Цэцэн Алтанд Цавчаал явахыг санал болгосон явдал бол ХҮІ-ХҮІІ зуунд монголчууд баруун зүг (Хөх нуур, Гансу) руу илэрхий хүч түрэн орсонтой холбогдоно. Энэ нь тэр цагт баруун гарын монгол аймгуудад тулгарсан бэлчээр нутгийн хомсдолоос гарахын тулд шинэ газар нутгийг эрэлхийлсэн, бас "Лунчингийн хэлэлцээр"-ээр Алтан, Мин улстай энхийн гэрээ байгуулж, хятад газарт довтолж хүн, эд зүйл булаан авах боломжгүй болсон тул шинэ булаан эзлэх газар хэрэгтэй болсонд оршино. Ийм бодит шаардлагын улмаас Цэцэн 1573-1575 онд Зүүн Туркестанд дайлаар мордсон боловч ялагдсан, бас Гансуд шинээр худалдааны зах нээх талаар Мин улстай хэлэлцээд үр дүнд хүрсэнгүй. Үүнд Цэцэн тэр үеийн монгол дахь хамгийн том ноён болох Алтангийн цэргийн хүчийг баруун зүг (Хөх нуур) оруулахаар төлөвлөж, үүнийгээ Алтанд мэдүүлэхэд хэдийн нас өндөр болсон тэр дайлаар мордохоос татгалзав. Чингэхэд Цэцэн Алтангийн эртнээс монгол газарт Содномжамцтай уулзах хүсэлт тавьж түүнд элч илгээсэн, түүний хариуд Содномжамц Хөх нуурт уулзах санал гаргасан тухайг ашиглан Алтанг Хөх нуурт очихыг ятгасан

⁹ Лунчингийн 5 онд, Цэцэн Мин улсад бурханы шашны үг хэллэг бүхий, Мин улсын тогтоосон загварт үл нийцэх захидал илгээсэн тухай "Байлдааны гавьяаны тэмдэглэл", "Сэцэн хунтайжийн намтар"-т тэмдэглэсэн буй. Үүнийг Буянхүү анхаарч үзээд, энэ нь Цэцэн Шилимжээс дагуулж харьсан лам нарын нөлөө гэж үзсэн. Буянхүү 1984, р.16.

байна. Түүний хариуд, Алтан эхлээд Цавчаал явах сонирхолгүй, харин Цэцэнг Хөх нуурт илгээж, Содномжамцыг урин ирүүлэхийг зөвшөөрөв. Гэтэл Мин улс Цэцэнгийн замыг хааж, түүнийг Хөх нуурт оруулсангүй. Үүнд Мин улсын итгэл найдварыг хүлээсэн Алтан өөрийн биеэр очихоос өөрөөр хүчирхэг баруун монголын цэргийг Хөх нуурт оруулж чадахгүй хэмээн үзсэн Цэцэн, нөгөө талаас Алтан Содномжамцтай уулзахын тулд өөрийн биеэр Хөх нуурт очихоос өөр аргагүй гэдгийг ухаж удалгүй Хөх нуурын зүг одсон юм. Ийнхүү Цэцэн баруун зүг дайлах өөрийн санаархлыг хэрэгжүүлэхийн тулд Алтанг Хөх нуурт одуулж, Содномжамцтай уулзах Цавчаалын уулзалтыг амжилттай болов. Тэгээд уулзалтын дараа баруун гарын монголын багагүй хүч Хөх нуурт орсон учир баруун гарын монголын хүчээр баруун тийш тэлэх гэсэн Цэцэнгийн санаархал биелэх тийш хандсан гэж үзэж болох мэт.

Ийнхүү 1578 оны Цавчаалын уулзалтын өмнө Алтан, Цэцэн хоёр хоёулаа бурханы шашинтай холбогдож, бурханы шашинд анхаарал хандуулж байсан, уулзалтын цаана тухайн үеийн баруун гарын монголд тулгарсан асуудлыг шийдвэрлэхийн тулд баруун зүгт хүчээ бэхжүүлэх гэсэн Цэцэнгийн улс төрийн санаархал байсныг урьдчилан өгүүлээд гол асуудал руу орёе.

2. Гурван гол сурвалжид дахь Цавчаалын уулзалтын талаарх мэдээ, тэдгээрийн зөрөө

Дээр дурдсанчлан, AQT, ET, D3N-т уулзалтын талаар тодорхой тэмдэглэсэн байх боловч таарах, үл таарах зүйл байгаа тул энд уулзалтын гол агуулгыг хүснэгтээр илэрхийлье.

Хүснэгт 1-т гурван сурвалжийн гол агуулгыг өгүүлсэн дараалалын дагуу тэмдэглэсэн ба үүнээс сурвалжуудын агуулгын зөрөө тодорхой харагдаж байна.

Хүснэгт 2-т D3N-ын гарчигийн үндсэн дээр Хүснэгт 1-т илэрхийлсэн агуулгыг харьцуулав (агуулгын хувьд нэг бүрчлэн биш боловч адил төстэй зүйлийг харьцуулсан болно). Энэ хоёр хүснэгтээс харахад, агуулгын хувьд D3N нь хамгийн арвин баян, AQT ба ET нь харьцангуй ойролцоо, ET дахь Далай ламын Ордосын ноёдод хандсан хандлага нөгөө хоёр сурвалжид байхгүй байна. Дээр дурдсан ёсоор үйл явдлыг эмхэлсэний үндсэн дээр гурван сурвалжид тэмдэглэсэн Цавчаалын уулзалтын үйл явдлыг жагсаавал доорх мэт.

① Цэцэн шашинд дагахаа мэдэгдэж, монголчууд арван цагаан буяныг дагах, ялангуяа амьтны амь хороож үл болно гэж зарлав.

Хүснэгт 1

	D3N (талын дугаар)	ET(талын дугаар)	AQT(зүйлийн дугаар)
1.	Цэцэнгийн шашинд дагах мэдэгдэл. (94b-95a)	Алтан, Цэцэн нар урьд Далай лам тэдэнд амьтны амь эс хороохыг номлосон гэв. (75г-75v)	Алтан халуурсанд цаглашгүйг бүтээх авшиг хүртээж, өвчнийг эдгээв. (214-216)
2.	Түвэдийн төв нутгийн ёсоор цааз тархаав. (95a-95b)	Содномжамц өөрийн урд төрлийг Пагва лам, Алтаны урд төрлийг Хувилай, Цэцэнгийн урд төрлийг Бямбасаара хэмээв. (75v-76г)	Далай лам бурханы номыг тайлбарлаж, Алтаны сүсэг хувирч, бурханы сургаалийг ухав. (220-221)
3.	Далай дам бодисадвагийн сургаалийг тайлбарлаж, бүгдээр 6 үсгийн маань уншив. (95b)	Цэцэний шашныг дагах мэдэгдэл. (76v-77г)	Гадаад эндүүрсэн онгодыг түймэрдэн, бөөг хорив. (221)
4.	Алтан түр ухаан балартаад сэргэсний хойно өөрийн урд төрөл Хувилай, Содномжамцын урд төрөл Пагва лам байсныг санав. (95b)	Арван цагаан буяныг дагах цааз тархаав. (77г-77v)	108 тойн банди өргөв (222)
5.	Уулзалтын газар сан тавьж, сүм байгуулан Тэгчинчойнхорлин нэр өгч, аравнайлав. (96a)	Очир дар далай ламын цол өгөв. (77v)	“Цагаан буян” (Арван цагаан буян)-ы замд оров (223)
6.	Алтан “онгод”-ыг түймэрдэв (96b)	Алтанд “Мянган алтан хүрдийг эргүүлэгч чакраварди хаан”, Цэцэнд “Цогцосын зүрхэн цэцэн хунтайж” цол олгов. (77v)	Цааз тогтоов.(223)
7.	Алтан өвдсөнд Содномжамц эдгээх ёс үйлдэв (96b)	Уулзалт өндөрлөж, Далай лам Ритан нутагт сүм байгуулах, Алтан (Хөх хотод) Шигэмүний дүр бүтээх, Бошогт жонон (Ордост) Гурван цагийн бурханы сүм байгуулах, Цэцэн Ган- жуур бүтээх, Цэцэн дайчин (Ордост)	Содномжамцад “Очир баригч сайтар номын далай”(далай лам цол) ба алтан тамга өргөв. Донхорын хувилгаан ламд “Манзушири хутагт”, Сономдагвын хувилгаан ламд “Майдар хутагт” цол өргөв. (226-227) *Түүнээс гадна лам нарт

		Гурван цагийн бурханы сүм байгуулахаар болов. (77v- 78r)	цол өгсөн.
8.	Алтан насны бурханы авшиг хүртэв. (96b)		Алтанд “Хурмастын их хүчнийг эргүүлэгч номын хаан” цол өгөв. (228-227) *Түүнээс гадна монгол ноёд, лам нарт цол өгсөн
9.	“Очир баригч далай ламын тамга” хэмээх шинэ монгол үсэг бүхий алтан тамга өргөв. (96b)		Лхасын Их зууд өглөг хүргүүлэв. (233-235)
10.	Содномжамцад “Далай лам Очир дар” цол өргөв. (97a)		Очир авшиг хүртэхийн тул гурван түвэдийг өргөв. Далай лам Алтан нарт очир авшиг хүртээв. (236-246)
11.	Алтанд “Номын хаан хурмаст тэнгэр” цол өгөв. (97a)		Цагаан малгайт (Хами) болон Ойрадад элч илгээв. (248-254)
12.	Тэгчинчойнхорлинд монголын 100 тойн банди хувраг болов (97a)		Далай ламыг Эрэнму, Гансугаас залав. (255)
13.	Далай лам, Алтан нараас төв Түвэдэд өглөг хүргүүлэв. (97a)		Далай лам Алтанд Хөх хотод сүм хийд байгуулваас зохино хэмээв. Өөрөө Нулам талд (Ритан) одож сүм хийд байгуулна хэмээв. (256-259)
14.	Ордосын Бинтэд залагдаж, тэнд шинэ байгуулсан хийдэд Пунцагшэнпэндэ нэр өгөв. (97b)		Далай лам Алтанд Манзу- ширийн хувилгаан хутагт ламыг (Донхорын хувилгаан лам, Манзушир хутагт) залтугай хэмээв. (260)
15.	Гансугийн Бүгд байцаах яамнаа одож, шашин номлож, тэндэх монголчуудын довтолгооныг болиулж, эд зүйл өгөв. (97b-98b)		Алтан монгол ноёдоор Далай ламыг хүргүүлэв. (261- 262)
16.	Алтанг		

	дагалдагсадын нэг хэсэгт очир авшиг хүртээв. (98b-99a)		
17.	Ордосын Жонон мөргөж, Далай лам өнгөрсөнд урадтай дайтсан нүглийн учир гайтсаныг дарав. (99a)		
18.	Алтан Далай ламыг монголд шашин номлохыг гуйв. Далай лам Ританд шашны нөлөөг бэхжүүлэхийг илүүд үзэж, тэгээд төв түвэд нам тайван байвал монголд одно хэмээн амлав. (99a)		
19.	Донхор номын хааныг өөрийн оронд Алтанд дагуулдав. (99a)		
20.	Далай лам Ританыг зорив. Зам зуур Ээлээ ноён мөргөв. (99b)		

Хүснэг 2

D3N	ET	AQT	D3N	ET	AQT	зөвхөн D3N-д байх мэдээ ... 4, 5, 14, 17
1	3	5	11	6	8	зөвхөн ET-д байх мэдээ ... 1
2	4	6	12		4	зөвхөн ET-д байх мэдээ ... 11
3		2	13		9	
4	2		14			
5			15		12	
6		3	16		10	
7		1	17			
8		1	18		13	
9		7	19		14	
10	5	7	20		15	

② Арван цагаан буяныг дагах цааз (хориг) тогтоов. Ялангуяа мал гаргаж тахилга үйлдэх ёсыг хориглон, тахилгад хэрэглэж байсан малыг ламд өргөвөөс зохих, энгийн хүн ламын эсрэг хэрэг үйлдвэл шийтгэх шийтгэл, ламын үйлдсэн хэрэгт оноох шийтгэлийг тогтоов.

③ Монголын бөөг шахаж, үхэгсдийн сүнс хоргодох онгодыг хаяв.

④ Түвэд монголчууд нэгэн санаагаар Содномжамцыг Пагвагийн хувилгаан, Алтаныг Хубилай хааны хувилгаан, Цэцэнийг Бямбасаарагийн хувилгаан хэмээн хүлээн зөвшөөрч, үүнийг харилцан цол олгосон явдлаар бататгав. Алтан “Чакраварди хаан”, Содномжамц “Далай лам” хэмээх хүртэв.

⑤ Цавчаалд Тэгчинчойнхорлин хэмээх хийд баригдсан буюу өргөжив.

⑥ Монгол язгууртан нарын багтах лам хувраг бий болов.

⑦ Уулзалтанд оролцсон зарим хүмүүст очир авшиг хүртээв.

⑧ Алтан нар Цавчаалд байх үеэр Далай лам ойр хавийн нутгаар шашныг дэлгэрүүлэн явав.

⑨ Далай лам монголоос илүү дорнод түвэдэд (Ридан нутаг) шашныг дэлгэрүүлэхийг хичээж, монголд төлөөлөгчөө илгээв.

Ян 1992, pp.95-105 дахь уулзалтын үеэр болсон үйл явдлыг хэрхэн авч үзсэнийг хураангуйлбал дараах мэт болно.

1. Содномжамц ба Алтан хаан нь Пагва ба Хубилай хааны хувилгаан бөгөөд тэд эртнээс мөргөлийн орон, өглөгийн эзний харилцаатай байсан.

2. Содномжамц Алтаны өвчнийг эдгээн, түүнд авшиг хүртээв. Монголчууд Алтаны өвчин илааршсаныг бурханы шашны хүч хэмээн үзэж, шашинд дагах сэтгэл улам бүр бат болов.

3. Цэцэн монголыг төлөөлөн Содномжамц болон түүний дагалт нарт хандаж үг (тус өгүүлэл дэх шашинд дагах мэдэгдэл) хэлэв.

4. Содномжамц монголын нийгмийн бүх давхаргын хүмүүсийн сэтгэл санааг эзэмдэж, бурхны шашны сургаал, ивээл, санваар ёсыг айлдаж, гагц шашин нь энэ ертөнцийн зовлонгоос ангижруулан энэ насны бясалгал нь хойд насанд жаргал авчирна, тэр хүртэлх бөө мөргөл нь алдаатай буруу замд хөтөлж байсан хэмээн итгүүлж, монгол хүнээр бөөгийн онгодыг шатаалган, бурхан тахиж маань уншиж санваар авахуулах, лам эсвэл бурханы шашныг тэтгэгч болж шашны тусын тулд зүтгэснээр сая жинхэнэ жаргалд хүрэх болно хэмээн итгүүлэв.

Дээрхээс гадна уулзалтаар Содномжамц ямар амжилтанд хүрсэн тухай дараах хэдэн зүйлийг жагсаасан байна.

5. Шашинд орох ёслол үйлдэж, Алтан хаан тэргүүтэй их бага ноёд болоод харъяат олны бөө мөргөлийг хаяулж, бурхны сургаалд итгүүлэв.

6. Олон монголчуудыг лам болгож, монгол лам нарыг сургав.

7. Хуучны ёсыг өөрчлөн, цааз тогтоож монголчуудын бодол санаа, үйл хөдлөлийг гэлүгва урсгалын хүрээнд хязгаарлав.

8. Харилцан цол, хэрэгсэл солилцон, монголчуудыг үүрд гэлүгва шашны өглөгийн эзэн болгов.

9. Алтан нарын баруун гарын монгол язгууртан нараар монгол газарт бурханы шашныг дэлгэрүүлэх санал гаргуулсан.

10. Мин улс Алтанг хурдан монголд буцахыг шаардах учир Алтан нарын санаачилсан шашны элдэв үйлийг эхлүүлж, монголд шашныг даруй дэлгэрүүлэхийн тулд монгол, түвэд, хятад үндэстэн хоорондын амар тайван байдлыг бодолцон Алтанд өөрийн төлөөлөгч болгон Донгор хувилгааныг дагалдуулан буцаагаад Далай лам өөрөө Ританы зүг шашин дэлгэрүүлэхээр одов.

Энэхүү Янгийн тоочсон арван зүйл болоод зохиогчийн тодорхойлсон есөн зүйл нэг бүрчлэн таарахгүй, тухайлбал 4-т дурдсан үйл явдлыг нь хойно 6-с хойш давхардах тул нурших хэрэг хэрэг үгүй мэт. Мөн 5-т, Алтан тэргүүтэй ноёд шашинд орсон явдал нь уулзалтын тухай өүүлэхэд мэдээжийн зүйл учир эдгээрийг уулзалтын үеэр болсон үйл явдал хэмээн хэрэг болгон тоочих шаардлагагүй болов уу. Тиймээс зохиогчийн 9 зүйл ба Янгийн 4 ба 5-ыг хасаад найман зүйл ерөнхийдөө ① ба 3, ② ба 7, ③ ба 7, ④ ба 1, 8, ⑥ ба 6, ⑦ ба 2, ⑨ ба 10 нь харилцан нийцэж байна. Харин үл нийцэх 5-р зүйлийн тухайд Ян 1992, pp.93-94-д уулзалтын өмнөх явдал хэмээсэн тул түүний авч үзээгүй зүйл нь гагц ⑧ болно. Ийнхүү Янтай харьцуулж үзвэл, бидний тоочсон есөн зүйлийг уулзалтын үеэр болсон үйл явдал хэмээн үзэж болох тул дараах бүлэгт эдгээр есөн зүйлийг гүнзгийрүүлэн авч үзье.

3. Цэцэнгийн шашныг дагах мэдэгдэл

Эхлээд ①-ийн тухай холбогдох сурвалж ЕТ дахь Цэцэний бурханы шашныг дагахаа мэдэгдэж хэлсэн үг доорх мэт болно.

"yeke bayasqulang un qurim iyar čenggelden sayuqui dur .. včir tümei guyeng qonjin iyar kelemürčilejü .. ordus un sečen qung tayiji eyin kemen ügüler-ün .. erten ü sayin irüger ün učiral iyar edüge .. mörgül ün orun lam-a .. öglige yin ejen qayan qoyayula .. köke oytaryui dur naran saran qoyar nigen uryuysan metü sayumui .. edüge ene kü čay tayan erte erketü qan qurmusta da jarliy ögten .. tabun öngge dörben qari yi erke degen oruyuluysan .. sutu boyda činggis qayan u aqul ači inu .. bodisadv qubilayan köden qayan .. čakr-a ergigülüğči qubilai sečen qayan qoyar .. uqaydaqui orud un ečüs kürüysen saskiy-a bandida .. amitan u itegel nom un qayan .. pagsba lam-a qoyar terigülen .. mongyul un nom tu qad saskiy-a yin siditen lam-a nar učiraju .. qoyar törü ber qotula amitan i ülemji jiryalang tan bolayaysan ajiyu:: tegünü qoyina uqayatu sečen qayan

ača inayši .. sajin törü qoyar öcükен cölüyidüysen iyer .. üiledür-ün
nigül kilinče i üiledün .. ider-ün miq-a čisun iyar edlen amui bida ..
edüge ene edür e temečeküi čay un sigimuni boyda lam-a .. ene
yažad un qormusta yeke kücütü qayan qoyar učiraysan .. eyimü
öljei tü sayin edür e ekilen .. čisun u dabaly-a ködelüysen yeke
mören i .. sün iyer oyiluysan tunumal dalai bolıan urbayulju ..
uridu boydas un yaryaysan terekü nom un čayan jam i yaryabasu ..
qayan lam-a qoyar a túsıgsen i mani ači tere buyu kemen .. kitad .
töbed . mongyul . uyiıur kiged .. toyin egil terigüten .. arban tümen
ülegü arad čiyuluysan u dumda .. jun u terigün sara daki kökege
sibayun u dayun metü.. qotala irgen ü čikin dür jokistai a ügülegsен
dür .. tende quraysan aliba keleten ulus бүгүде yayiqaldubai :.”¹⁰

ЕТ-д энэ мэт харьцангуй дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байхад, АQT §223-т маш товч “čayan buyan u жүг түр үнен mayad орују” хэмээсэн буй. D3N-т,

“Түүнээс уулзалтын газар арван түмэн хүн хурсаны гол төвд
наран саран мэт мөргөлийн орон лам, өглөгийн эзэн ирэхүй
Хунтайж өгүүлж эхлэв. Гүшри багш хэлмэрчилж, “Эртнээс Цахар
(монголыг хэлж байна) тэнгэрийн ургаас гарсан тул хүчин их,
хятад, түвэд, монгол гурвыг цэргийн хүчээр эзэлж, сакъяатай
мөргөлийн орон, өглөгийн эзэний холбоотой болж, ном дэлгэрэв.
Хожим Төмөр хааны үеэс ном доройтон, үйлдэх бүхэн нь нүгэл,
идэх бүхэн нь мах цус болсон харанхуй цусан далайн дундах тив
мэт байсанд наран саран мэт мөргөлийн орон, өглөгийн эзэн
бололцсоноор сая зөв замыг нээв. Цусан далайг сүүн далай
болгов. Үүний тус машид их тул энэ зүгийн хятад, түвэд, монгол
бүгдээр арван цагаан буяны номыг дагаваас зохимуй.”¹¹

¹⁰ 76v-77r.

¹¹ de nas khrom ‘bum phag tsam ‘tshogs pa’i dbus su. mchod yon nyi zla zung gcig phebs te. hong tha’i jis gtam btang. gu shri paksis lo tsa bsgyur te. sngon nas cha dkar gnam gyi rigs las chad pas stobs che. rgya bod hor gsum drag pos dbang du bsdus. sa skya dang mchod yon du ‘brel te chos dar slar ze(the) mur rgyal po nas cos chad. las su sdig dang zas su sha khrag kho na la longs spyod pa’i mun nag khrag mtsho’i gling lta bur. mchod yon nyi zla zung gcig gi bka’ drin las. dam pa chos kyi lam btod. khrag mtsho’o mar bsgyur ba ‘di bka’ drin che bas.phyogs ‘di na yod pa’i rgya bod hor sog kun gyis kyang dge ba bcu’i khriims la gnas pa dgos.(94b-95a)

гэж буй нь Цэцэнгийн хэлсэн үг гэхэд товч авч ЕТ-той бараг адил агуулгатай байна.¹²

ЕТ ба D3N дахь энэхүү Цэцэнгийн үгийн гол агуулга нь шулуун болон долгионтой зураасаар тэмдэглэсэн хэсэг болно. Шулуун зураастай хэсэгт, монголын түүхийг бурханы шашны үзэл буюу өглөгийн эзэн хаан, мөргөлийн орон ламын холбооны түүхээр тайлбарласан нь тэр хүртэлх монголчуудад байгаагүй шинэ түүхийг үзэх үзэл буй болсныг харуулж байна. Түүнчлэн AQT §2-12-т ч ЕТ ба D3N-т өгүүлсэн шашинд дагах мэдэгдэлийн үгэн дэх түүхийг үзэх үзэлтэй нэгэн агаар бүхий тэмдэглэл буй. Цаашилбал, түүхийг эргэн харвал Пагва лам Юан улсын үед түвэд хэлээр зохиосон “Shes bya rab gsal”-ийн түүх өгүүлсэн хэсэгт мөн Чингис хүртэлх монголын түүхийг Энэтхэг, Түвэдийн хаад болон бурханы шашинтай холбоотой түүхийг дараалуулан дурдсан¹³ бөгөөд энэ мэт загвар нь түүнээс хойшх монголчуудын бичсэн түүхэнд ч ихээхэн нөлөөлсөн хэмээгдэх¹⁴ авч “Shes bya rab gsal”-г түвэд хүн Пагва зохиосон болохоос монгол хүн зохиогоогүй билээ.¹⁵ Харин ЕТ ба AQT нь Цавчаалын уулзалтын дараа зохиогдсон монгол хэлээрх сурвалж гэдэг нь тодорхой билээ. Чингэвэл, уулзалтын дараа зохиогдсон сурвалжид тэмдэглэсэн Цэцэнгийн шашинд дагах мэдэгдэл нь Юан улсын үеийн түвэдийн бурханы шашин дахь түүхийг үзэх үзэлтэй холбогдох шинэ түүхийг үзэх үзэл Цавчаалын уулзалтын үеэр байсан, тэгээд бурханы шашны тухай мэдлэг бүхий монгол хүнээр дамжин түгэхэд хүрсэн гэж тайлбарлаж болохуйц чухал мэдэгдэл хэмээн үнэлж болох бус уу.

Мөн тийнхүү бурханы шашны түүхийг үзэх үзэлд суурилсан монголын түүхийн сурвалжийн олонх нь Юан улс умарш нүүснээс хойшх бурханы шашин доройтсоныг дурдах ба энэ нь бурханы номыг дахин дэлгэрүүлэх зайлшгүй шаардлага хэрэгцээ буйг илэрхийлэх арга, өөрөөр хэлбэл, Алтан тэргүүтэй монгол ноёд бурханы номын дахин дэлгэрэх замыг нээе хэмээх

¹² Бира 1977 нь энэхүү ЕТ, D3N-н төстэй талд анхаарал хандуулж, Цэцэнгийн мэдэгдэл болон мэдэгдэлийн дараа тогтоосон цаазын (Бира 1977 тэр цаазыг Цэцэнг зохиосон гэж үзсэн) тухай судалгаа болно. Харин тус өгүүлэлд Цэцэнгийн хэлсэн үгийг “шашинд дагах мэдэгдэл” гэж хэмээсэн нь D3N-н долгионтой зураасаар тэмдэглэсэн, арван цагаан буяны номыг дагаваас зохимуй хэмээх хэсэг нь бурханы шашинд дагасан явдлыг зааж буй хэмээн үзсэнд оршино.

¹³ Ишихама 1994a, pp.4-6.

¹⁴ Бира 1978, p.77

¹⁵ Түүнээс гадна Хувилайн үед эсвэл Юан улсын үед зохиогдсон гэгддэг монгол хэлээрх сурвалж бичиг “Цагаан түүх” (хойшид СТ хэмээн товчилно) ч бас “Shes bya rab gsal”-тай төстэйгээр монголын түүхийг өгүүлсэн байдаг. СТ-г Хувилай эсвэл Юан улсын үед зохиосон хэмээх санал нэлээд дэмжлэг хүлээдэг боловч эсрэг санал цөөнгүй буй. Бид эсрэг саналыг дэмжиж буй (Иноуэ 1992) бөгөөд СТ, хамгийн багаар бодоход бидний үед уламжлагдан ирсэн СТ-ийн эмхэтгэгч буюу зохиогч нь Цэцэн гэдэг нь баттай тул түүний зохиол гэж үзвэл зохино. Тиймээс тус өгүүлэлд болгоомжтой хандах нь зүй хэмээн СТ-ийг энэ хэсэгт авч үзэхээс татгалзав.

утгатай болов уу. Түүний дээр “бурханы ном дэлгэрсэн Юан улсын мандал”-ыг “бурханы ном үгүй Юан улс умар нүүснээс хойшх улс төрийн самуурал”-тай харьцуулан өгүүлснээр энх тайван, хөгжил мандлыг эрмэлзэх “хүн төрөлхтөн”-ий хувьд монголчуудад уриалж, бурханы номыг дэлгэрүүлэн амар тайван байж, хөгжиж мандая хэмээх хүслийг төрүүлж байна. Доогуур зураастай хэсгийг, гагц монголын түүхийг үзэх шинэ үзлийн эхлэл төдийгүй монголчуудад бурханы номыг дахин дэлгэрүүлэх хэрэгцээ шаардлага буйг сэнхрүүлэх агуулга бүхий хэмээн үзэж байна.

Түүнчлэн ЕТ-ийн зураастай хэсэгт, Юан улсын үед бурханы шашин дэлгэрүүлэн, хаант төрийг мандалд хүргэсэн хүний хувьд Хувилайг “Abhidharmakośaṃ” зэрэг бурханы шашны сударт гарах мөрөөдлийн хаан “хүрд эргүүлэгч хаан” хэмээн дурдаж буй нь анхаарал татна. Цэцэнгийн үгэн дэх мөрөөдөн санагалзах Юан улсын үе нь “хүрд эргүүлэгч хаан” Хувилайн засаглал болох нь энэ хэсгээс ойлгогдоно.

Одоо долгионтой зураастай хэсгийг авч үзье. D3N-н долгионтой зураастай хэсэгт тодорхой дурдсангүй авч ЕТ-д “урьд мэргэдийн гаргасан номын цагаан замыг” гэж буй. Үүнийг, хойшид монгол хүн “номын цагаан зам” өөрөөр хэлбэл арван цагаан буяныг дагахыг заасны зэрэгцээ дээр дурдсанчлан шашин дэлгэрсэн Юан улсын үеийг дурсан санагалзсан буюу тийм байдалд дахин бий болгохыг зорьсон утгатай хэмээн ухааж болох ба доогуур зураастай хэсэг ба түүний агуулгатай адил байна.

ЕТ болон D3N-д нэгэн адил амьтны амь үл таслах, эс өгсөнийг үл авах, буруу хурьцал үл хийх, худал үл хэлэх, хараал үл хэлэх, хов үл зөөх, үл чалчих, хомхой сэтгэл үгүй, хорт сэтгэл үгүй, буруу үзэл үгүй хэмээх “арван цагаан буян”-ыг дагахыг урьтал болгож, зураастай хэсгийн сүүлд “үйлдэх бүхэн нь нүгэл, идэх бүхэн нь мах цус болсон” (ЕТ), “үйлдэх нь нүгэл, идэх нь мах цус болсон харанхуй цусан далайн дундах тив мэт байв” (D3N) гэсэн нь бурханы шашингүй байсан монгол хүний байдлыг жишээ авсан байна. Өмнөх “үйлдэх бүхэн нь нүгэл” ба “үйлдэх нь нүгэл” хэмээсэн нь чухам ямар үйлийг зааж байгаа нь тодорхой бус боловч өмнө үеийн монголчууд арван цагаан буяны аль нэгэнд үл орох үйл үйлдэж ирсэн хэмээх утгатай гэхүл, сүүлийн “идэх бүхэн нь мах цус”, “идэх нь мах цуснаас бүрдсэн” гэсэн нь амьтныг амь таслах явдлыг хэлж буй нь тодорхой байна. Нүүдлийн аж ахуй эрхлэх монголчууд мал гаргаж, хүнсэнд хэрэглэх нь амьдралын зайлшгүй шаардлага билээ. Үүнийг нүгэл хэмээн хориглох нь ямар ч боломжгүй гэдэг нь мэдээж бөгөөд бодитоор хэрэгжүүлэх эсэхийг асуух нь ч утгагүй билээ. Тэгвэл энэ хэсгийн утга болбаас тэр хүртэлх монголчуудын өдөр тутмын аж амьдрал, тухайлбал

амьдрахын төлөө мал гаргаж буй нь шашинд даган арван цагаан буяныг үйлдэх шалтгаан хэмээн тайлж байгаа хэрэг болов уу.

Энэ бүхнээс үзвэл, Цэцэнгийн мэдэгдэлийн утга нь дараах мэт. Нэгдүгээрт, монголын түүхийг хаан ба ламын холбоогоор тайлбарлах шинэ үзэл гарч ирсэн, хоёрдугаарт, хүрд эргүүлэгч хаан Хубилайн үед бурхны шашин дэлгэрсэн Юан улс хийгээд шашин доройтон, умарш буцсанаас хойшх үеийг харьцуулан өгүүлснээр бурханы шашин дэлгэрсэн Юан улсыг (Хубилай) мөрөөдөж, тэр үеийг дахин сэргээх өөрөөр хэлбэл, шашныг даруй дэлгэрүүлэх шаардлага буйг илэрхийлсэн явдал болно. Гуравдугаарт, бурханы шашныг дэлгэрүүлэхийн тулд монголчууд бүгдээр бурханы номыг даган арван цагаан буяныг үйлдэхийг шаардсан, тэгэх шалтгаан нь монголчуудын өдөр тутмын амьдралд буй хэмээн тайлсан явдал болно.¹⁶

4. Арван цагаан буянт номын цааз

Энэ бүлэгт агуулгын хувьд гүн холбогдол бүхий 2 ба 3-г хамтруулан авч үзье. Эхлээд Цэцэнгийн шашныг тэтгэх мэдэгдэлийн дотор дурдагдсан (арван цагаан буяны үйл)-д үндэслэн гаргасан цаазыг ЕТ-с эш татья.

"tedüi boyda qamuy i medegči .. altan qayan qoyar ekilen .. toyid . egil . qad . qarliyud .. qotalayar jöbsiyen .. (a) urida mongyul ulus kümün ükübesü .. činege činegerber iyen temegen morin i alaju .. qoyilay-a kemen qamtu bulaqu bülüge .. edüge tegüni tebčijü (b) činege činegeber iyen .. nom un jüg tür joriydaqui .. (c) jil ba . saran dur .. sem . bačay kiged naiman gesigütü bačay i barituyai .. (d) dörben jüil quvaray tur ötele kümün yar kürbesü .. qariybasu . teberibesü [энэ хэсэгт үг үсэг дутуу]¹⁷ .. (e) čorji nar un yamu .. qung tayiji luy-a adali rabjamba . kabču nar . tayiji nar luy-a adali .. rgelong ud qonjin . tayisi . jayisang ud luy-a adali boltuyai:: (f) sara yin yurban bačay un edür e .. mal un amin tasalqui . görügesün sibayun abalaqui tebčitügei .. (g-1) toyid aran nom un törü eče dabaју .. gergei abubasu (g-1') nom un jasay iyar niyur inu kögedeju .. süm-e sitügen i yurban ta buruyu ergigülün

¹⁶ Энэхүү Цэцэнгийн үгийн тухайд, Ян 1992, pp.96-97-д энх ба дайныг бурханы шашны дэлгэрэл, доройтолд хамаатуулж, төр ба шашныг дахин нэгтгэхийг уриалсан зүйл бөгөөд энэ нь Алтангийн бурханы шашинг ашиглан засаглалаа бэхжүүлэх гэсэн оролдлого болоод Содномжамцын гэлүгвагийн урсгалыг монголд дэлгэрүүлэх төлөвлөгөөг илэрхийлж байна хэмээн үзээд, дайн самууныг зогсоож, энхийг хүсэх тухайн үеийн олны хүсэлтэй нийцсэн учраас лам хар олны дэмжлэгийг хүлээсэн гэжээ.

¹⁷ Үүнийг хэдийн Бира 1977, p.101-т анзаарч дурдсан буй.

üldeĵü orkin kesegetügei .. (g-2) ubasi ubsanĵa nar nom un törü eĉe dabaĵu . amin nitulbasu . (g-2') uriduĉilan kesegeged alban dur oruĵultuĵai .. (g-3) toyid ubasi nar darasun uubasu .. (g-3') бүкү yi inu tarqayatuĵai kemekü terigüten .. uridaki töbed ün ĵurban zakravar-d qaĵan .. mongĵul un qubilai seĉen qaĵan u ĉay taki qaĵuĉin üliger ün sudur nuĵud luy-a barilduĵulun .. arban buyantu nom un ĉaĵalĵi yi edgen bayĵulĵu¹⁸ ..¹⁹

Үүний утга нь доорх мэт.

- (a): “урьд монголчууд хүн үхвэл чинээ чинээгээрээ тэмээ морь алж хойлог хэмээн хамт булж байв. Эдүгээ түүнийг зогсоож”...тэр хүртэлх монголчуудын хойлогийн ёсыг хорив.
- (b): “Чинээ чинээгээрээ номын зүгт зоригдахуй”...хойлог хийхээр алж байсан малыг сүм хийд эсбөгөөс шашины тул өргөх.
- (c): “Жил ба сард мацаг хийх ба найман гишүүт барих”...мацаг барьж, найман гишүүт²⁰ барих.
- (d): “дөрвөн зүйл хувраг хүнд эгэл хүн гар хүрэх, хараан зүхэх, тэвэрвээс (энд дутуу) ... дөрвөн зүйл хуврагт (цорж, равжамба, гавж, гэлэн) халдахыг хориглох.
- (e): “цорж нарын яам хүн тайж лугаа адил, равжамба, гавж нар тайж лугаа адил, гэлэн чар хонжин, тайш, зайсан нар лугаа адил ... шашны цолыг (цорж, равжамба, гавж, гэлэн) ба төрийн цолтой (хунтайж, тайж, зайсан) адилтгах.
- (f): “сарын гурван мацгийн өдөр малын (амьтны) амь таслах, шувуу гөрөөс авлахыг тэвчтүгэй”...-өдөр амьтны амь таслах, ан авлахыг хориглох.

¹⁸ Энд эш татсан ЕТ-ийн давхар зураастай хэсэгт, “арван цагааны буянт номын цааз”-ыг үндэслэн “урьдах түвэдийн гурван чакравард хаан монголын Хувилай цэцэн хааны цагт хуучин үлгэр судрууд лугаа барилдуулан” хэмээсний “түвэдийн гурван чакравард хаан” гэж хэнийг хэлж буй нь тодорхойгүй. Мөн ЕТ-ийн түвэдийн түүхийн хэсэгт, гурван хүнээс илүү гарах хаан нь “хүрд эргүүлэгч хаан” гэх ба эцэстээ чухам аль хаан нь “түвэдийн гурван хүний хүрд эргүүлэгч хаан” болох нь эс мэдэгдэнэ. Үүнд “Shes bya rab gsal”-д бурханы шашныг хөгжүүлсэн хаан хэмээгдэх Соронзонгомбо(Srong btsan sgam po) . Тисондэшэн (Kri srong lde btsan). Ралбачэн (Ral pa chen) хэмээн нэрлэгдэх Тицүгдэшэн (Khri gtsug lde btsan) хэмээн үзье. ЕТ-д эдгээр гурван хааныг “хүрд эргүүлэгч хаан” хэмээгддэг(Ишихама 1994a, pp.4-5). Эртний түвэдийн хаан болоод Хувилай хааны үеийн тухай бичиж үлдээсэн сурвалж, тухайлбал түвэдийн тухайд Соронзонгомбо хааны үеийн тэмдэглэл бүхий гэгддэг “mani bka’ bum” болон Тисондэшэн хааны үеийн тэмдэглэл бүхий “padma bka’ thang” зэрэг байх авч Хувилай хааны үед хамаарах тэмдэглэл ер мэдэгдэх үгүй.

¹⁹ ЕТ, 77г-77v.

²⁰ “амьтны амь үл таслах”, “эс өгсөннийг үл авах”, “буруу хурынал үл хийх”, “худал үл хэлэх”, “дарс үл уух”, “үнэр, өнгө, биед түрхэх зүйл, бугуйвч үл хэрэглэх”, “өндөр буюу их суудалд үл суух”, “цаг бусын хоол үл идэх(үдээс хойш хоол үл идэх)” эдгээр найман зүйл. АQT/Y, pp.323-324, p.145-г үзмү.

(g-1-3): “лам тойн шашны номоос давж эхнэр авбаас”, “бурхны сургаалаас давж амьтны амь хороовоос” ... лам хүн эхнэр авах, архи дарс уух, амьтны амь хороохыг хориглоно.

(g-1'-3') “шашны ёсыг даган нүүрийг хөөдөж сүм шүтээнийг гурвантаа эргүүлэн үлдэн хөө; гэсгээтүгэй”, “урьдчилан гэсгээгээд албанд оруултугай”, “бүх эд зүйлийг хураатугай” ... (g-1-3)-д оногдох шийтгэл.

Дээрх цаазыг AQT §223-д “*ᠰᠠᠶᠠᠵᠢᠯᠠᠵᠤ*” гэсэн ганц үгээр илэрхийлсэн байдаг. Харин D3N-т ET-тай нэлээд төстэй тэмдэглэсэн байдаг. Тухайлбал,

“Энэ өдрөөс тусгайлан монгол, цахарт цааз тогтооно. (a) урьд монголчууд хүн үхвээс “дээр доор биеийн чинээ хэмжээгээр өөрийн эхнэр, боол, малыг алж байсан авч (b) үүнээс хойш алж байсан мал мэтийг ямар боловч сэтгэл бүхий хэмээн тогтож, лам хуврагт өргөтүгэй. Эргэл, мөргөл үйлдтүгэй. (a) Үхсэн хүнд дагуулахаар амьтны амь хэрхэвч бүү хороо. (a') Хэрэв урьдын адил хүн албал цаазын ёсоор үхэл ирнэ. Мал албаас цаазын ёсоор бүх эд хөрөнгийг хураана. (c) лам болон хуврагийн дүрт хүнд халдваас (c') гар хүрсэн хүний үндэс (хөрөнгө)-ийг бүгд тархаатугай. (d) урьд онгод хэмээх үхэгсэдийн дүр бүхий зүйлд нэр өгөөд, сар бүрийн арван таван, гучин, наймны гурван өдөр мал алж цусаар тахиж үйлдэх ба жил бүр тахилга хэмээн биеийн чинээ чинээгээр их бага амьтныг хэмжээгүй алж байсан ээрэг явдлыг, (e) үүнээс хойш тэрхүү шүтэх юмсыг түймэрдэн (d) жил бүр, сар бүрийн тахилга хэмээн амьтны амь хороохыг болих, (d') хэрэв чингэсэн бол цаазын гэсгээл болгож морь тэмээ алин боловч хороосны арав дахин авна. (e') Хэрэв онгодыг эс түймэрдвээс гэрийг эвд. (f) Онгодын оронд оюуны зургаан гарт Махагалыг тус тус тахиx. Тэгэхдээ гурван цагаанаас бусад мах, цусаар тахиж хэрхэвч үл болно. Тэгээд бүхий л буяны төлөө зүтгэхүй дор (g) арван таван, гучин, наймны гурван өдөр мацаг барих. (h) Хятад, түвэд, монгол бүгдээр хэрэг үгүй дээрэм, эвдрэл сүйтгэл бүү үйлд. Өөрөөр хэлбэл, түвэдийн Үй, Зан хэмээх газар хэрхэн буйг энэ газар мөн дагаваас зохимуй хэмээх цаазыг олноор тархаав.”²¹

²¹ nyi ma de ring nas khyad par sog po cha dkar la khrims su bcas pa ni. sngar sog po shi ba'i rjes su. drag zhan gyi mam dbye rang gi chung ma bran g-yog rta nor sogs srog gcod pa yin na 'ang. da phyin chad srog gcod kyi yul du gyur pa'i rta nor sogs kyi stang du ji tsam blos 'tsham par bcaad nas. dge 'dun dang bla ma la phul. sngo ba smon lam zhus. gshin po'i rjes su dmigs pa'i srog gcod gtan ma byed. gal

Үүний утга нь доорх мэт.

(a): “урьд монголчууд хүн үхвээс дээр доор биеийн чинээ хэмжээгээр өөрийн эхнэр, боол, малыг алж байсан авч”, “үхсэн хүнд дагуулахаар амьтны амь хэрхэвч бүү хороо” ... тэр хүртэлх монголчуудын хойлогийн ёсыг хорив.

(a'): “хэрэв урьдын адил хүн албал цаазын ёсоор үхэл ирнэ. Мал албал цаазын ёсоор бүх эд хөрөнгийг хураана” ... (a)- д оногдох шийтгэл.

(b): “үүнээс хойш алж байсан мал мэтийг ямар боловч сэтгэл бүхий хэмээн тогтож, лам хуврагт өргөтүгэй. Эргэл, мөргөл үйлдтүгэй” ... хойлогт зориулан алж байсан малыг сүм хийд, шашны газарт өгч, эргэл мөргөл үйлдэх.

(c): “лам болон хуврагийн дүрт хүнд халдваас” ... ламын биед эс халдах.

(c'): “гар хүрсэн хүний үндэс (хөрөнгө)-ийг бүгд тархаатугай” ... (c)-д оногдох шийтгэл.

(d): “урьд онгод хэмээх үхэгсэдийн дүр бүхий зүйлд нэр өгөөд, сар бүрийн арван таван, гучин, наймны гурван өдөр мал алж цусаар тахиж үйлдэх ба жил бүр тахилга хэмээн биеийн чадал хэмжээгээр их багаар малыг хэмжээгүй алж байсан зэрэг явдал”, “жил бүр, сар бүр тахилга хэмээн амьтны амь хороохыг болих” ... онгодод тахил өргөхийг цаазалсан

(d'): “хэрэв чингэсэн бол цаазын гэсгээл болгож морь тэмээ алин боловч хороосны арав дахин авна” ... (d)-д оногдох шийтгэл.

(e): “үүнээс хойш тэрхүү шүтэх юмсыг (онгод) түймэрдэн” ... онгодыг галдах.

(e'): “онгодыг эс түймэрдвээс гэрийг эвд” ... (e)-д оногдох шийтгэл.

(f): “онгодын оронд зургаан мутарт Махагалыг тус тус тахиx, тэгэхдээ гурван цагаанаас бусад мах, цусаар тахиж хэрхэвч үл болно.” ... онгодын оронд Махагалыг тахиx. (тахилга үйлдэхгүй)

(g): “арван таван, гучин, наймны гурван өдөр мацаг барих” ... тогтсон өдөр мацаг барих.

te sngar bzhin mi bsad pa byung na khrims kyis lus srog 'bral ba yin. rta phyugs bsad pa byung na khrims kyis nor thams cad 'phrog. bla ma dang dge 'dun gyi cha lugs can la brdung btsog sogs lag bzhag pa byung na. lag 'jog mkhan gyi gzhi ma thams cad gtor. sngar ong bkod du grags pa'i gshin po ahams cad kyi gzugs byas pa la ming btags pa'i zla ba byung res kyi nya stong brgyad gsum la rta phyugs bsad pa'i khrag gis mchod pa dang. lo dus kyi mchod pa la drag zhan gyi dbye ba mang nyung mtha' yas shig gsod pa rnams. deng phyin chad nas bzung rten de. rnams me la bsregs nas. lo zla'i dus kyi mchod par srog gcod pa gtan nas ma byed. gal te byas pa byung na khyim kyi chad pa rta nor gang bsad kyang. de'i bcu 'gyur 'phrog. ong bkod me la ma bsregs na khyim gtor. ong bkod kyi tshab tu ye shes kyi mgon po phyag drug pa'i sku re 'dzin pa dang. de la yang dkar gsum kyi mchod pa ma gtogs. sha khrag gis mchod pa gtan nas ma byed. gzhan yang thams cad kyis dge ba la 'bad pa la. nya stong brgyad gsum la bsnyen gnas srungs. rgya bod hor kun la dgos med kyi 'phreg 'joms ma byed. mdor na bod yul dbus gtsang du ji ltar bya ba lhar. yul phyogs 'dir yang bya dgos zhes khrims mang du bsgrags so. (D3N, 95a-b)

(h): “хятад, түвэд, монгол бүгдээр хэрэг үгүй дээрэм, эвдрэл сүйтгэл бүү үйлд”
...дээрэм тонуул, эвдрэл сүйдэлийг цаазалсан.

Энэ бүхнээс харахад, D3N ба ET-ийн тэмдэглэл зарим талаар зөрөөтэй тул агуулгыг үндэслэн ямар харьцаатай болохыг илэрхийлбэл Хүснэг 3 болно. Чингээд Хүснэг 3-т илэрхийлсэн хэсэг (ром тоогоор тэмдэглэсэн) тус бүрийг тайлбарлая.

I-т, Хоёр сурвалжид нэгэн адил хойлогийн ёсыг цаазалсан байх авч ET-д монголын хуучин суртахуун хэмээн “морь тэмээ” хэмээх зөвхөн “мал”-ыг алж байсан хэмээсэн бол D3N-т “өөрийн эхнэр”, “боол” буюу “хүн”-ийг хүртэл хойлог хэмээн алж байсан, мөн ET-д хойлог хийвэл оногдох шийтгэлийг дурдаагүй хэмээх хоёр ялгаатай зүйл байна.

ET-д, урьд монголчууд хойлог хэмээн “хүн” алж байсан тухай өөр хэсэгт,

“tere köbegün(Төвд тайж) inu ügüi boluysan dur .. qatun eke inu kilinče eče ülü ayuqu yin tula .. jāyun kümün ü keüken i alaju dayayulqu.. jāyun ingge yin botayan i alaju buyilayulqu kemen .. döčün ilegü keüked i alayulun бүкүи e .. (товчлов) edüge tere qatun kilinče yin tula .. erlig inu čoyčas ača ülü qayāčan .. [хатан] atar bolun bosur-a degegsi önde < i > -yin aysan i .. boyda dalai lam-a tegüni ayiladču nomuγadqar-un”²²

хэмээсэн байх тул ET-ын зохиогч Саган цэцэн хойлогийн үеэр хүн алж байсан явдлыг мэдэж байсан хэрэг болно. Тийнхүү урьд “хүн”-ээр хойлог хийж байсныг ET-ийн цаазын хэсэгт дурдаагүй нь Саган цэцэн энэ мэт монголын хуучин суртахууныг зориуд товойлгон үзүүлж, шүүмжлэхээс зайлсхийсэн учраас болов уу хэмээн санана.

Үүнийг ET-д хойлогийн талаар тодорхой жишээ дурдсан явдалтай зөрчилдэх бус уу хэмээн санаж болох авч дээр эш татсан хэсгийг сайтар уншиж үзвээс, хойлогийн тухайд олон хүүхэд алсан учраас атар болон хувирсан хатныг Далай лам номхотгосон гэдгийг хэлэхийн тулд дурдсан байна. Тухайлбал, Далай ламын асар энэрэнгүй сэтгэл болоод хувилгаан увидасыг магтах зорилготой болохоос монголын хуучин суртахууныг буруушаахын тулд бус болно. Мөн Саган цэцэн хойлог хийж байсныг тодорхой өгүүлсэн атал цаазын хэсэгт тэр тухай дурсаагүй явдал нь монголын хуучин суртахууныг үгүйсгэвээс зохих зүйл гэж эс үзэх түүний хандлагыг илэрхийлэх мэт.

²²ET. 81v-82r.

Хүснэг 3 (дээд мөр D3N, доод мөр ET)

	Агуулга	Хэсэг	Шийтгэл
I	Хойлогийг цаазалсан	a	байхгүй
		a	байгаа
II	Мацаг өдөр амьтан алах, ан хийхийг цаазалсан	f	байхгүй
	Сар бүрийн мацаг өдөр болон жил бүр “онгод” тахиыхыг цаазалсан	d	байгаа
III	“Онгод”-ыг түймэрдэх	e	байгаа
IV	“Онгод”-ын оронд хэмээж “Зургаан мутарт Махагал”-д тахил өргөхийг цаазалсан	f	байхгүй
V	Өглөг өргөх	b	
		b	
VI	Мацаг барих	c	
		g	
VII	Лам харыг адилтгасан	e	
VIII	Ламд халдах	d	?
		c	байгаа
IX	Бурханы шашинтан санваар эвдэх	g	байгаа
X	Дээрэм тонуул хийх		
		h	байхгүй

Түүний дээр монголын хуучин суртахууныг эс буруушаах түүний хандлага нь хойно авч үзэх II-IV-т мөн харагдах тул Саган цэцэн монголын хуучин суртахууныг үгүйсгэх санаа үгүй байсан нь лавтай мэт.

Одоо II-г авч үзье. Энд ET-д мацаг барих өдөр амьтны амь таслах, ав гөрөө хийхийг хориглосон, D3N-т сар бүрийн мацаг барих өдөр(арван таван, гучин, найман) “онгод”²³-ын тахилга, жил бүрийн “онгод” тахилгыг хориглосон байна. D3N-т мацаг өдөр хэмээсэн сар бүрийн арван таван, гучин, найман хэмээх гурван өдрөөс арван таван ба найманы өдөр нь түвэдийн

²³D3N-т, “онгод”-ыг “аливаа үхэгсэдийн дүр бүхий зүйлд нэр өгсөн зүйл” хэмээн тайлбарласан. Хурцбаатар, Үзмээ 1991, pp.113-114-т, эртний монголд хүн “амьсгаах хураах үед хамар, аман дээр тавин үнэртүүлэн, өвөг дээдсийн сүнсийг шингээсэн зүйлийг тахиж байв. Тэрхүү өвөг дээдсийн “сүнс”-ийг шингээсэн зүйл нь өвс, мод, бас эсгий ч байж болох бөгөөд үүнийг “өвөг дээдсийн онгод” хэмээн шүтэж байсан” хэмээсэн буй. Өөрөөр хэлбэл, өвөг дээдсийн сүнс бүхий өвс, мод эсвэл эсгийгээр хийсэн хүний дүрстэй зүйл болно.

бурхны шашны ёсонд бэлэгт өдөр болно²⁴. Гучныг мацаг өдөр хэмээсэн нь сарын сүүлд (шинэ сар) мацаг барьж шинэ сарыг угтах гэсэн утгатай байж болох юм. Харин D3N-ийн дурдах “жил бүрийн тахилга”-г чухам хэзээ хийж байсныг тодорхой өгүүлсэнгүй. ЕТ ба D3N-ын нийтлэг тал нь мацаг өдөр “амьтны амь хороож” үл болох, илт зөрөөтэй тал нь D3N-т “онгод”-ын тахилгыг “амьтны амь хороох”-тай эн тэнцэх үйл хэмээн цаазалсанд байна.

“Онгод” тахихад золиос болоод бусад эд зүйл өргөх нь бүр Их монгол улсын үеэс монголчуудын дунд байсан бөө мөргөлийн шүтлэгийн ёс гэдэг нь нэгэнт тодорхой билээ.²⁵ Зохих сурвалж бичиг, өмнөх судалгаанд энэхүү “онгод”-ын тахилгыг хэдэн сарын хэдэнд, эсвээс жил бүр хэзээ үйлдэж байсан талаар тодорхой дурдсан зүйл үгүй тул XVI зууны монголд D3N-т өгүүлсэнчлэн сар бүрийн арван таван, гучин, найманд “онгод” тахиж байсан эсэхийг тодорхойлж үл чадав. Бас “онгод”-д золиосоор тахил өргөх явдал монголын бөө мөргөлийн зан суртахуунд хэр зэрэг байр суурь эзлэхийг хэлж үл мэдэх учир D3N-д дурданчлан “онгод” тахихыг цаазласан нь монголын хуучин зан суртахуунд хэр зэрэг нөлөө үзүүлсэн нь тодорхой бус. Гэвч Зүүлт 23-д эш татсан Хурцбаатар, Үзмээ 1991, pp.113-114 нарын “онгод”-ын тухай тайлбараас үзвэл, “онгод” нь монголчуудын өвөг дээдсийн шүтлэгтэй нягт холбоотой бөгөөд D3N дахь цаазын агуулгыг сар бүрийн арван таван, гучин, найман болоод жил бүр тогтсон цагт үйлдэж байсан “онгод”-ын тахилгыг хорьсон гэж ойлгох ахул монголчуудын “онгод”-д тахил өргөх өвөг дээдсийн шүтлэгийг хориглосон хэрэг болох тул үүний илэрхийлэх утга бага хэрэг бус болно. Гэтэл D3N дахь “онгод хэмээх (товчлов) зүйлийг сар бүрийн арван таван, гучин, найманы гурван өдөр’т мал алж, цусаар тахилга үйлдэх” гэсэн хэсгийн *т*-д анхаарал хандуулбал, үүнийг сар бүрийн арван таван, гучин, наймны өдөр л “онгод”-ын тахилгыг хориглосон гэж тайлж болох тул уг цааз нь “онгод”-д тахил өргөх өвөг дээдгийн шүтлэгийг бүхэлд нь хориглосон хэрэг бус, зөвхөн тусгай өдөр(бэлэгт өдөр) тахилгыг хориглосон гэж ухаж болмоор мэт. Энэ мэт D3N-т “онгод”-ыг тахих өвөг дээдсийн шүтлэгийг хорьсон тухайд тайлбарлаж эс дөнгөх зүйл нэлээд буй. Харин II-т хамаарах D3N-ийн хоёр тэмдэглэлийн адил тал нь “амьтны амь хороох”-ыг хориглосон явдал бөгөөд тэр нь цаазын гол учир утга хэмээн үзэж болно.

Нөгөө талаар, ЕТ-д “сарын мацаг өдөр’т малын амь таслах, шувуу гөрөөс авлахыг тэвчтүгэй” гэж буй. Энд бас “сарын мацаг өдөр’т” мал алах, ан ав хийхийг хорьсон байна. Өөрөөр хэлбэл, сард мацаг барих гурван өдөр л амьтны амь хороож үл болно гэсэн үг болж болно. Хэрэв мал алах (амьтны амь

²⁴ AQT/Y, pp.349-340, n.§207 ①.

²⁵ Хайсиг 1980, pp.6-8.

таслах) үйлийн дотор “онгод”-д золиос өргөх ёс багтана гэж үзвэл “онгод”-д тахил өргөх өвөг дээдсийн шүтлэгийг бүхэлд нь хориглоогүй хэрэг болно. Чингэвэл, дээр санал дэвшүүлсэн D3N-ын цаазын хоёр тайлбарын сүүлийнх буюу сар бүрийн арван таван, гучин, наймны өдөрт л “онгод”-н тахилгыг хорьсон хэмээх нь зүйтэй мэт.

III нь “онгод”-ыг шатаан устгах тухай бөгөөд энэ талаар ET-д дурдсан зүйл байхгүй. “Онгод”-ын тахилгыг (цусан тахилга) хорьсон D3N-т цусаар тахих “онгод”-ыг үгүй болговоос зохино зохино хэмээсэн нь зүй ёсны хэрэг буй за. Тэгээд Алтан өөрийн биеэр үлгэрлэн цаазыг хэрэгжүүлсэн тухай дараах мэт өгүүлжээ.

“Түүний хойно хааны хэмжээлшгүй их нүгэлт онгодыг Махагалын сахиусаар түймэрдсэнд төв дундаас оюуны ногоон гал гарч удаан гэгч агаарт үзэгдэн ер бусын үзэгдэл тоо томшгүй гарсанд олноор бүгд гайхалдаж, түүнээс бүх монголчууд онгодоо түймэрдэв.”²⁶

AQT §221-д “*yadayadu ongyud čalig ud un endegüregsen i tüimeridüged*” гэж гардаг. Тэрхүү “онгод цалигуудын эндүүрсэн” хэмээх бичлэгийг ямар нэг шалтгаанаар “эндүүрсэн” гэгдсэн “онгод”-ыг л түймэрдсэн хэмээн ухаж болмоор байна. Харин D3N-т иймэрхүү хязгаарласан үг хэллэг байхгүй, AQT-ээс яльгүй өөр боловч “онгод” шатаасан гэдэг нь таарч байна. Ямар боловч D3N-т “онгод”-ыг шатаахаар болсон, өөр хэсэгт үүнийг Алтан өөрийн биеэр гүйцэтгэсэн хэмээсэн нь золиос өргөх объектыг бүрмөсөн үгүй хийе гэх хандлагыг илэрхийлэх мэт. Дээр өгүүлсэнчлэн, ET ба D3N-ын бичлэгийг тогтсон өдөрт “онгод”-ын тахилгыг хориглосон утгатай гэж ойлгож болно. Чингэхдээ золиос өргөх объект болох “онгод”-ыг түймэрдэхийг D3N-т заасан тул үүнийг эцсийн хэрэгт D3N дахь цааз нь “онгод”-д тахил өргөх явдлыг зогсоох гэсэн агуулга бүхий хэмээн үзвэл зохино.

IY-т, D3N-т шатааж устгахаар болсон “онгод”-ын оронд “оюуны зургаан мутарт Махагал (ye shes kyi mgon po phyag drug pa) ”-ыг тахиж, “гурван цагаан” (dkar gsum) буюу айраг, сүү, өрөм өргөхийг заажээ.²⁷ Харин энэ талаар ET-д өгүүлсэн зүйл байхгүй. D3N болбаас түвэдийн бурхны шашны

²⁶ de nas rgyal po'i sdig to'ilha rten. mgon po zhal gyi sbyin sreg gi sgo nas me la bsregs pas. ye shes kyi me ljang khu me nang nas 'bar te nam mkha'i dbyings su 'thon pa yun ring du gnas. cho 'phrul mtha' yas byung bas kun ngo mtshar du gyur. de nas bzung sog po thams cad kyi ong bkod me la bsregs. (D3N. 96b)

²⁷ Небески-Волковиц 1956, p.346.

догшин сахиус “зургаан мутарт Махагал (ye shes kyi ngon po phyag drug pa)²⁸”-ыг “онгод”-ын байранд тавьж, “онгод”-оор дамжуулан өвөг дээдсийн сүнсэнд²⁹ бус, бурханы шашинд хандан тал, өмгөөлөл гуйн хүсэхийг³⁰ заасан бөгөөд монголчуудын хэн нэгэнд хандан тал, өмгөөлөл гуйн залбирахыг хорьсон хэрэг бус. Энэ талаар Хайссиг нар анхаарал хандуулсан ёсоор, түвэдийн бурхны шашин нь тэр хүртэлх монголын бөө мөргөлийн шинжтэй шүтлэгийн зүйлийг, түвэдийн бурханы шашныхаар солихоор оролдож байсны нэгэн тодорхой жишээ болно³¹.

Дээрх II-IV-н талаарх тайлбар хийгээд Хүснэг 3-с үзэхэд, D3N-т монголчуудын “онгод”-ыг цусаар тайх, “онгод”-ыг шүтлэгийн объект болгохыг цаазалсан гэсэн атал ЕТ-д гагц мацаг өдөр амьтны амь хороох, ан ав хийхийг цаазалсан агаад “онгод”-ын талаар огт дурдаагүйг анзаарах буй за. ЕТ-д “онгод”-ыг шатаан устгах талаар эс дурдсан шалтгааныг тодорхойлох нь хялбар хэрэг бус авч Саган Цэцэн, эсвэл түүний ЕТ-ийг зохиохдоо хэрэглэсэн сурвалж бичгийн зохиогчид монголын хуучин суртахууныг уг үндсээр нь үгүйсгэх санаа харьцангуй бага байсан мэт. Энэ нь дээр авч үзсэн I-т, урьд хойлог үйлдэхэд “хүн”-ийг хүртэл золиос болгож байсан явдлыг ЕТ-д дурдаагүй шалтгаан нь Саган Цэцэн “монголын энэ мэт хуучин суртахууныг зориуд буруушаахаас зайлсхийсэн” болов уу хэмээн үзсэнтэй хамаарах болов уу хэмээн санана. Энэхүү ЕТ-ийн монголыг бодолцсон хэмээн хэлж болох бичлэгийн баймжийг доор авч үзэх VII-IX –аас мөн харж болно.

Нөгөө талаар дээрх мэт ЕТ-ийн бичлэгийг жишиж болох AQT буй нь завшаантай хэрэг болно. Нэгэнт дурдсанчлан, AQT-д цаазын тодорхой агуулга байхгүй боловч уулзалтын газраа цааз тогтоосон (§223), “онгод цалигуудын эндүүрсэн юм”=(онгодын нэг хэсэг?) -ыг галдаж устгасан (§221) тухай дурдсанаас гадна §221-т “*γani mungqay böge udayan i doruyitayul-un usadqaju*” хэмээн “бөө удган”-ыг “гань мунхаг” хэмээх үгээр тодорхойлсноор бөө удганд шахалт үзүүлж байсныг тодорхой тусгасан, бичлэгийн хувьд монголын бөө мөргөлийн шинжтэй зан суртахуун болоод “бөө удган” нарт туйлын хатуу хандсанаараа ЕТ-оос ялгагдана. AQT-ийн энэ мэт бичлэгээс үзэхэд, бөө мөргөлийн шинжтэй үйл эрхлэгчийг, “онгод”-ыг галдан устгах явдалтай хамтатган дурдсаныг харгалзан үзвэл, цусаар тахилга үйлдэх ёсыг хөтлөгч эсвэл алсан малын сүнсийг өвөг дээдсийн сүнсэнд өргөх зэрэг

²⁸ Небески-Волковиц 1956, р.38-42.

²⁹ Хайссиг 1980, р.9-д, “өвөг дээдсийн сүнсийг шүтэх нь тэднийг байгалийн байнгын аюулаас хамгаалдаг учраас” хэмээн тайлбарласан.

³⁰ Небески-Волковиц 1956, р.343-с үзвэл, түвэдэд ч хамгаалагч сахиусанд (dharmaṃāla) тахил өргөн ёслол үйлдэж, муу буюу сайн үйлийг гүйцэтгэхэд туслахыг хүсдэг аж.

³¹ Хайссиг 1980, pp.36-45.

“амьтны амь хороох”-д холбогдох этгээдэд³² шахалт үзүүлсэн хэмээн үзэж болох бус уу. Үүнтэй уялдуулан түвэдийн бурхны шашин дахь бөө мөргөлийн шинжтэй элементийн тухай түвэд судлаачийн саналыг эш татъя. Судлаач Стан “бурхны шашны сахиус” (dharmaṃāla; chos-skyong буюу srung-ma) нь удганаар дамжин түүний амаар ярьдаг гэх³³ ба АQT-д гардаг Пэхар сахиус бол Нэчэн хийдийн бөөгийн амаар айлдвараа дамжуулдаг ажээ.³⁴ Өөрөөр хэлбэл, түвэдийн бурхны шашинд ч бурханы бодол санааг илэрхийлэх бөөгийн шинжтэй үйл эрхлэгч байсан, тэдний орон зай, үйл ажиллагааг түвэдийн бурхны шашин ч хүлээн зөвшөөрч байсан аж. Элиад, Небески-Волковиц нар ч түвэдийн бурхны шашин ба бөө мөргөлийн хоорондын холбоог хүлээн зөвшөөрсөн байдаг. Небески-Волковицийн бүтээлээс үзэхэд бас тахилга үйлдэж байсан гэвч амьтан бараг алж байгаагүй нь монголын бөөгийн шинжтэй ёсноос илт өөр байна.³⁵ Тийнхүү тахилга үйлдэхэд амьтан алж байгаагүй гэдгийг харгалзан үзвэл дараах мэт үзэж болох буй за. Хэйссиг монголчуудын өдөр тутмын амьдрал дахь бөөгийн үйл ажиллагааг, (a) өвчин, үхэл зэрэг аюулыг эерүүлэхийн тулд тодорхой онгодод хамаарах хүндэтгэл-тахилга-гуйлт үйлдэх, (b) зовлон-бэрхшээл, өвчин дуудах шулмыг (demon) **joliy** гэгдэх зүйл, малд хөөн оруулж, түүнийгээ шатаах буюу алснаар адуу мал, хөрөнгө хогшилд учрах гайг “зайлуулах”, (c) адуу мал, гэх хөрөнгөнд учрах гайг зайлуулах, (d) адуу мал, хүүхэд, анчныг өвчин зовлонгоос хамгаалж, аз хийгээд тэнгэрийн хишгийг дуудах, (e) хонины далны ясаар мэрэглэх хэмээн үзсэн байдаг.³⁶ Үүнд ХҮІ зууны сүүл үеийн монголын бөөгийн үйл ажилаагаа багтсан нь мэдээж авч нөгөө талаар бөөгийн эрхэлж байсан үйл ажиллагааг гүйцэд илэрхийлээгүй ч байж болох авч тэдгээр нь дандаа “амьтны амь хороох” үйлтэй холбогдож байсан хэмээн баталж чадахгүй нь тодорхой

³² Хоппал “Товчхон хэлбэл, евроазийн бөөгийн үйл ажиллагааны хүрэн дэх (бөөгийн.Иноүэ) нийгмийн болоод дээрээс оногдсон үүргийг дурдвал дараах мэт. ①овог аймгийн бодит ба оюун санааны удирдагч (Христийн шашнаар бол номлогч), ②тахилын ёслолыг удирдах “тахилгын хөтөч” ③өвчтэй хүний сүнснийг биенд нь дуудаж буцаах, үхэгсэдийн сүнснийг нөгөө ертөнцөд хүргэх “сүнс чиглүүлэгч” ④ мэргэ төлөг тавих зөнч. ⑤ эмч, ⑥ шүлэгч, дууч, бөө мөргөлийн шинжтэй жүжгийн гол дүр (Хоппал, 1998, p.22) хэмээн евроазийн бөө нь “тахилгын хөтөч”-ийн үүрэг гүйцэтгэж байсныг тэмдэглэсэн. Элиад бээр “Төв болон хойт азийн шашин дахь бөөгийн гүйцэтгэх үүрэг хэдий чухал авч хязгаар буй. Тэр нь “тахилгын хөтөч” бус хэмээсэн үг” (Элиад, 1974, p.237) хэмээн, алтай бөөгөөр жишээ авч “мориор тахилга үйлдэх нь бөө болно. Гэхдээ энэ амьтны сүнснийг дээд тэнгэрээр аялан Бай юргэний хаш суудал хүртэл хүргэж өгөх нь түүний үүрэг болохоор л тэр бөгөөд ер тахилгын ёсыг хөтөлж байгаа болохоор бус” (Элиад, 1974, p.238) гэсэн буй.

³³ Стан 1993, p.219.

³⁴ АQT/Ү, p.337, n. §168 ①. Небески-Волковиц 1956, pp.94-133; Стан 1993, p.219.

³⁵ Элиад 1974, pp.553-562; Небески-Волковиц 1956, pp.343-368, 398-408, 538-553.

³⁶ Хэйссиг 1980, p.12.

байна.³⁷ АQT-д “доройтуулан устгах” хэмээсэн “бөө”-г тодорхойлсон “**γani mungqay**” хэмээх хэллэгт тогтсон утга буй гэж үзвэл, АQT дахь “гань мунхаг бөө удган” нь бурханы шашны байр сууринаас харахад “гань мунхаг”³⁸ болох бөө, тухайлбал дээр өгүүлсэнчлэн цусан тахилгыг удирдан явуулагч, эсвээс бодитоор мал алах зэрэг “амьтны амь хороох” үйлд оролцох бөөг заасан гэж тайлбарлаж болох мэт.³⁹ Мэдээж энэхүү “гань мунхаг” хэмээх үг нь “бөө удган”-ы ерөнхий чанарыг зааж буй бөгөөд “бөө удган” бүхнийг “гань мунхаг” хэмээн тодорхойлсон гэж тайлбарлаж болох авч “гань мунхаг” хэмээх үгэнд бүхий л бөөг хамруулаагүй гэж үзэх боломж мөн буйг дурдах нь зүй болов уу.

Энэ мэтчилэн монгол сурвалжийн бөө мөргөлд хандах хандлага харилцан өөр атал түвэдийн талын сурвалж бичиг D3N-т монголын бөөгийн шинжтэй үйл эрхлэгчид даралт шахалт үзүүлсэн тухай зүйл байхгүй нь анхаарал татна. Далай лам эсвэл D3N-ыг зохиогчид монголын бөөгийн шинжтэй үйлийг эрхлэгч эсвэл бөө мөргөлийг үндсээр нь устгах санаа байсан эсэх нь эргэлзээтэй. Өнөөгийн өндөрлөгөөс D3N нь бөө удганд шахалт үзүүлэх талаар огт хөндөөгүй шалтгааныг тэр хэмээн гаргаж олоход бэрхтэй авч D3N-ын хам сэдвийг хөөн үзвэл дараах мэт үзэх боломжтой. Өмнө дурдсанчлан D3N-т золиос өргөх объект “онгод”-ыг шатаах тухай өгүүлсэн буй. D3N-ын хам сэдэвт чингэвэл тахилга үйлдэнэ хэмээн амьтны амь хороож байснаа болино хэмээх утга илэрхийлэх учир амьтан хороохыг дэмжих монголын бөөгийн шинжтэй үйл эрхлэгчийн орон зай асуудлын гадна үлдсэн байж болно.

Дээр өгүүлсэн II-IV-г нэгтгэн дүгнэвэл дараах мэт. ET дахь цаазад монголын бөө мөргөлийн шинжтэй зан суртахууныг бүрмөсөн үгүйсгэх санаа бараг үгүй атал АQT-д энэ санаа нэлээд тод, харин D3N нь энэ хоёр сурвалжийн дундыг баримтлах бөгөөд амьтан алж тахилга үйлдэх тухайд үүнийг цаазлах боловч бөө болон бөө мөргөлийг АQT шиг бүхлээр нь үгүйсгэсэн хандлага байхгүй. Бурхны сургаалд “амьтны амь хороож” л байгаагаас хойш, D3N-т дурдсанчлан амьтныг золиос болгон тахиx “онгод”-ыг галдаж, тахилга хийгээд золиос өргөх өвөг дээдсийн сүнс тахиxыг мацаг өдөрт (бэлэгт өдөр) цаазлах явдлыг уулзалтаар тогтоосон явдал, АQT-д тэмдэглэсэний дагуу тахилгын үйлд холбогдох бөө нь дарамт шахалтын объект болсон байх бүрэн боломжтой. Гэхдээ энэ цаазаар тэр мэт тахилга, тахилгын ёсонд багтах өвөг дээдсийн сүнсийг шүтэх явдлыг хорьсон болохоос

³⁷ Зүүл 32-д эш татсан Хоппалаас үзсэн ч бөөгийн үйл ажиллагаа нь бүгд цусан тахилгатай холбогдож байгаагүй гэдэг нь харагдана.

³⁸ АQT/Y, p.321, n. §140①.

³⁹ Зүүлт 32-д эш татсан Хоппал. Элиад нарыг үзмү. Элиад, бөөг тахилгын ёсыг хөтлөн гүйцэтгэгчийн үүрэг гүйцэтгэж байгаагүй гэх авч бөө нь мал алах үед байлцдаг, өөрөөр хэлбэл ямар нэг байдлаар тахилгатай холбоотой байж болох мэт.

монголчуудын ямар нэг юманд хандаж аз жаргал, аврал хамгаалал гуйн залбирах болоод бөөгийн үйл ажиллагааг бүхэлд нь хориглосон гэж хэлж болохгүй.

Өвөг дээдсийн сүнсийг шүтэх тухайд, дээдсийн сүнс орших “онгод”-ыг шатааж устгаснаар тэрхүү өвөг дээдсээ дурсан шүтэх монголчуудын сэтгэл зүйг үгүй болох, тэгээд тэр хүртэл өвөг дээдсийн сүнс ба хүн хоёрыг холбох үүрэг гүйцэтгэж байсан бөөгийн шинжтэй үйл эрхлэгчийн орон зай хэрэггүй болж, монголчуудын сүсэг бишрэлийн ойлголтоос тэдний орон зайг бүрмөсөн хөөн зайлуулах гэсэн гэж ойлгож арай болохгүй мэт. Дурдан буй үе хүртэл монголд баттай байр суурь эзэлж байсан бөө мөргөлийн шинжтэй зан суртахууныг хязгаарласан гэх гурван сурвалжийн эмгэнэлт мэдээ нь монголын бөө мөргөлийг бүхий л талаар хааж боож, дарамт шахалт үзүүлсэн мэт сэтгэгдэл төрүүлэх боловч ET, D3N, AQT-ийн мэдээг харьцуулсан үр дүнгээс үзэхэд тийм гэж шууд шийдэх нь яарсан хэрэг болж байна.⁴⁰

Үргэлжлүүлэн Y-г авч үзье. I дэх хойлогыг цаазалсан, II-IV дэх цусан тахилгыг цаазалсан явдал нь зөвхөн бөө мөргөлийн шинжтэй зан суртахууныг хориглосон төдийгүй хойллого, цусан тахилга хийхийн тулд алсан малыг сүм хийд, лам хуврагт өргүүлэх гэсэн санаа илэрхийлж байгааг мартаж болохгүй.⁴¹ Тухайлбал, “Эдүгээ түүнийг орхиж чадах хэмжээгээрээ шашны зүг эргэтүгэй” (ET), “түүнээс хойш амийг нь хороох адуу малд хэдий боловч сэтгэл буй хэмээн үзэж, лам хуврагт өргөтүгэй. Эргэл мөргөл үйлдтүгэй” (D3N) гэснээс тодорхой харагдана. Энэ мэт адуу малыг өргүүлэх (өглөг) явдлыг сүм хийдийн аж ахуйн үйл ажиллагааны нэг хэсэг бөгөөд сүм хийдийн хөрөнгийн эх үүсвэрийн баталгааг хангах үйл ажиллагаа гэж үнэлж болохын зэрэгцээ нүглийг багасгаж сайн үйлийг дэлгэрүүлэхийн тул “өглөг” үйлдэхийг уриалсан хэмээн ойлгож болох мэт. D3N-т Цавчаалын уулзалтанд оролцогчид цааз тогтоож, цусан тахилгыг хориглосон гэж буй. Гэтэл монголчуудын өдөр тутмын амьдралын нэгэн хэсэг болсон зүйл нь бурхны шашны ном ёсоор бол нүгэлт үйлд тооцогдоно хэмээн шууд ойлгож хараахан болохгүй мэт санагдана. Юу гэвэл, нэгэнт цааз тогтоосон учир оноох шийтгэлийг заах нь зүйн хэрэг авч бидний санахад түүнээс гадна амьтан хороовоос учрах муу зүйл, жишээ нь тамд унах гэх мэтээр монгол хүнийг айлгах замаар бурханы

⁴⁰ Жишээлбэл, Буянхүү 1984, р.25-д, “Тархаасан цаазын заалт нь тодорхой бөгөөд чанга. Түүний ач холбогдол нь монголын удирдагч ард олон болоод түвэдийн шашны толгойлогчид нэгэн адил, одоогоос түвэдийн бурханы шашин нь хүндлэн биширвээс зохих цорын ганц шашин бөгөөд бөө мөргөл нь устваас зохих ба бүдүүлэг хуучны суртахууныг өөрчлөхөөс өөр арга үгүйд түвэдийн бурханы шашныг бишрэн өглөг үйлдэх явдал нь бүх монголчуудын үүрэг болно хэмээхэд оршино” гэжээ. Бидний санал эс нийлэх хэсгийг доогуур зураасаар тэмдэглэв.

⁴¹ Дээрх зүүлтийг үзмү.

сургаалийг номлож байсан мэт. Жишээлбэл, ХҮП зууны эхээр зохиогдсон АQT-д,

“ene jiryuyan üsüg ün činar yosun inu kemebesü .. erkin om üsüg
tngri ner ün omuy tu törükui üküküi eče tonilyaju .. erketü ma
üsüg asuri nar un bayiralaldun temeceldüküi eče tonilyaju ... ele ni
üsüg kümün ü dörben jobalang ača tonilyaju .. jibqulang tu pad
üsüg aduyusun i kelegei mungqay jobalang ača tonilyaju .. jiči me
üsüg birid ün ölüsküi umdayasqui jobalang ača tonilyaju ..
jiryalang tu qung üsüg tamu yin küiten qalayun jobalang ača
tonilyaju .. jiryuyan üsüg ün činar toylasi ügei čaylasi ügei ülisi
ügei boluyu:”⁴²

хэмээн Ашин лам Алтанд зургаан үсгийн утгыг тайлбарлахдаа, доогуур зураасаар тэмдэглэсэнчлэн халуун хүйтэн тамын зовлонгийн тухай дурдаж байжээ. Мөн “амьны амь хороовол тамд унана” хэмээх ойлголт байсныг I-т авч үзсэн бодит явдлаас мэдэж болно. Өөрөөр хэлбэл, монголын нэгэн хатан хүүгээ үхсэнд бусдын дөч илүү хүүхэд алж хойлог хийснийг эсэргүүцэн доод ардууд босоход нэгэн ноён өөрийн амиар дэнчин тавьж байж хэрэг явдлыг зогсоож, нэгэнт алсан дөчин хүүхдээр хойлог дууссан аж. Хожим тэр хатан үхэхэд болсон явдлыг,

“edüge tere qatun kilinče yin tula .. erlig inu čoyčas ača ülü
qayačan .. [хатан] atar bolun bosur-a degegsi önde <i>-yin aysan
i .. boyda dalai lama-a tegüni ayiladču nomuyadqar-un”⁴³

хэмээн тэрхүү хатан хойт төрөлдөө зовлонд унасаныг дурджээ. Зөвхөн үүнд тулгуурлан Цавчаалын уулзалтын үеэр монголчуудад эрлэг тамд унах аюулыг номлож байсан хэмээн баттай хэлж үл болох хэдий ч ЕТ зохиогдсон ХҮП зууны дунд үед эрлэг тамын тухай номлож байсан нь лавтай байна. Бас эш татсан хэсэгт, амьтны амь хороовол тэр нь хилэнц (kilinče) болно гэдгийг тодорхой заажээ. Амьтны амь хороох хэмээх хилэнц үйлдэж тамд унах зовлон-аймшгаас олон амьтныг аврах нь шашны гүйцэтгэх гол үүрэг гэх юм бол, тэрхүү нүгэл хилэнцийг нимгэлэх үүднээс сайн үйл үйлдэхийг уриалж номлох нь мэдээж хэрэг болно. Тэр нь “Эдүгээ түүнийг зогсоож, чинээ чинээгээр

⁴² АQT, §139-140.

⁴³ ЕТ, 82r.

номын зүгт зоригдахуй” (ЕТ), “үүнээс хойш амийг нь хороох адуу малд хэдий боловч сэтгэл буй хэмээн үзэж, лам хуврагт өргөтүгэй. Эргэл мөргөл үйлдтүгэй” (D3N) хэмээсэн хэсэг болно. D3N-т амийг нь хороох гэж байсан малыг лам хуврагт өргөхийн зэрэгцээ “эргэл мөргөл үйлдтүгэй” гэж буй. “Эргэл” нь өөрийн хийсэн сайн үйлийг олон амьтан болоод гэгээрэлийн зүг эргүүлэх, “мөргөл” нь буян эс хураасан ч ирээдүйн явдлыг гуйх явдал тул энэхүү эргэл, мөргөл үйлдэх гэдэгт нүгэлээ нимгэлэх, гурван муу төрөлд төрөхгүй байхыг гуйж залбирах утга агуулагдаж буй мэт. Энэ мэт номлолыг олон амьтны тусын тулд үйлдэх нь мэдээж авч тэрхүү номлолыг тэр чигээр нь хүлээн авах монголчуудын “өглөг” хэмээн өгөх мал нь бодит хэрэг дээр сүм хийдийн орлого болж буйг үгүйсгэх аргагүй. Тийм “өглөг”-өөр дамжуулан “эргэл мөргөл үйлдэх”-ийг уриалах номлолоос, монголчуудын аж амьдралыг сүм хийдийн аж ахуйтай холбосон үйл явцыг олж харж болно. Яг Цавчаалын уулзалтын үеэр тамд унах аймшигийн тухай номлоогүй байж болох ч эрт орой нэгэн цагт баян, ядуу эс ялгалгүй монголчуудын буян үйлдэх хүслийг өдөөж, сүм хийдийн аж ахуйг тэтгэх “өглөг”-ийг олноор үйлдэх болсон болов уу. Ямар боловч Цавчаалын уулзалтаар тогтоосон хориг (номлол) нь тэрхүү монголчуудын аж амьдралыг сүм хийдийн аж ахуйтай холбож эхэлсэн мэт.

ҮІ-т, бурханы шашинтаны баримтлах ёстой санваарыг тоочсон ба энэ талаар тусгайлан өгүүлэх хэрэг үгүй мэт.

ҮІІ-т, хуврагт халдахыг цаазалсан байна. ЕТ-д “дөрвөн зүйл хувраг хүнд эгэл хүн гар хүрэх, хараан зүхэх, тэвэрвээс [энд дутуу]” хэмээн үг үсэг дутуу авч D3N-т “лам хуврагийн дүрт хүнд халдвас гар хүрсэн хүний үндэс(=хөрөнгө)-ийг бүгд тархаатугай” гэж буй тул ЕТ-ийн дээрх дутуу хэсэгт оноох шийтгэл байсан болов уу.⁴⁴ Эндээс чухам ямар учраас энэ мэт цааз-шийтгэл тархаасан бэ гэдэг асуудал гарч ирнэ. Тухайн үед Түмэд, Ордост зохион байгуулалт бүхий лам нар байгаагүй, өөрөөр хэлбэл үүнээс өмнө монголчууд олон тооны лам нартай харьцаж байгаагүй нь лавтай. Харин Цавчаалын уулзалтаас хойш монголчууд лам нартай тулж харьцах болж, чингэх явцад лам гэгч нь хэн болохыг үл мэдэх монголчууд түүнд халдах хэрэг гарч байсан буй за. Чингээд тийм хэрэг гарч магад тул Цавчаалын уулзалтыг далимдуулан монголын нийгэмд шинээр нэмэгдэх ламтай холбогдох эрх зүйг асуудлыг шийдвэрлэж өгсөн болов уу.

ҮІІІ-т, шашны цолыг (цорж, равжамба, гавж, гэлэн) төрийн цолтоны (хунтайж, тайж, зайсан) байр сууьтай адилтган заажээ. Энэ хэсэг D3N-т байхгүй. ҮІІІ-т бурханы шашны хирарх тогтолцоог монголынход шууд оноосон байх ба чингэснээр монголын нийгэмд шинээр орж ирж буй лам нар

⁴⁴Бира 1977, р.101.

нь монголын нийгэмд ямар байр суурь эзлэхийг ойлгомжтой тодорхойлж өгсөн хэрэг болно. Хүснэг 4-т тэрхүү байр суурийн харьцааны хамаарлыг илэрхийлэв.

Хүснэг 4

Лам		Монгол	
Цорж	дөтгөөр зэрэг(найм дахь)	Хунтайж	язгууртнуудын толгойлогч
Равжамба	дөтгөөр зэрэг(найм дахь)	Тайж	язгууртан
Гавж	тавдугаар зэрэг (долоо дахь)		
Гэлэн	долдугаар зэрэг (дөрөв дэх)	Хонжин	тэргүүлэх түшмэл
		Тайж	тэргүүлэх түшмэл
		Зайсан	тэргүүлэх түшмэл

Бурханы шашны цолыг Miller 1959, p.53, Table ten-г үндэслэн эрэмблэв. Хаалтан доторх дэс нь бурханы шашны хирарх тогтолцооны хамгийн дорх убаш, убсанж нараас эхлэн хэддүгээрт эрэмблэгдсэнийг заана. Дээд лам (цорж, равжамба, гавж)-ыг монголын язгууртантай, дундаас доод ламыг (гэлэн) монголын тэргүүлэх түшмэлтэй адилтгаж, лам нарыг туйлын өндөр байр сууринд тавьжээ. Энэ нь YII-д авч үзсэнчлэн бурханы шашныг монголд дэлгэрүүлэх гэсэн нийгмийн шинэ үзэгдэлд зохицох арга хэмжээ буй за. Тийнхүү ламыг туйлын өндөр байр суурь эзлэх ёстой орон зай болохыг маш ойлгомжтой тодорхойлж, түвэдийн бурханы шашны хирарх тогтолцоонд хамгийн дор орших увш, увшинз түүнээс нэг шат дээрх гэцэл, гэцэлмаагийн биед халдвал гар хүрсэн хүний бүх хөрөнгийг хураана хэмээх хатуу шийтгэл оноосноор тэдний байр суурь болоод аюулгүй байдлыг баталсан байна.

IX нь зөвхөн ET-д буй бөгөөд санваартан (лам, гэлэн) хүн санваар эвдэх(эхнэр авах, архи дарс уух), сахил хүртэгсэд (увш, увшинз) нар сахил эвдэхэд (амьтны амь хороох, архи дарс уух) хэрхэн шийтгэхийг заасан зүйл болно. Тухайлбал, лам эхнэр авбаас сүм хийдээс хөөсний дараагаар шийтгэх, сахил хүртэгсэд амьтны амь хороовоос шашны ёсоор гэсгээсний дараагаа “албанд оруултугай (хар болгох)”, увш, увшинз нар архи дарс ууваас бүх хөрөнгийг хураана хэмээх хатуу шийтгэл оноовоос зохино хэмээн тогтоожээ. Эдгээр нь мөн дээрх YII, YIII-тай нэгэн адил тэр хүртэл монголын нийгэмд байгаагүй бүлэг болох лам болон сүсэгтэн нь сахил санваар эвдэх хэмээх “онцгой” хэргийг шийтгэхийн тулд тархаасан-оруулсан зүйл буй за.

Дээрх YII-IX-ийн заалт нь эгэл(монгол) хүн дээд(түвэдийн бурханы шашны лам)-той хэрхэн харьцах ёстойг тогтоосон байна. D3N-тай харьцуулахад ET нь монголд ламтай хэрхэн харьцах талаар нэг бүрчлэн

дурдсан буй нь дээр өгүүлсэнчлэн Саган цэцэн буюу түүний ЕТ-ийг бичихэд ашигласан эх сурвалжийн зохиогчийн монгол талыг анхааран үзсэний илэрхийлэл бөгөөд бусад сурвалжид эс ажиглагдах бурханы шашныг хүлээн авагч талын хариу арга хэмжээний нэг хэмээн үзэж болно.

Хамгийн сүүлчийн Х нь, гагц D3N-т буй. D3N-т “хятад, түвэд, монгол хаа боловч хэрэг үгүй дээрэм сүйтгэл үйлдэхгүй” гэжээ. Уг зохиол дахь цаазын эхэнд “тусгайлан монгол, цахарт цааз тогтоов” хэмээх тул энэ нь бүх монголчуудад тархаасан мэт авч, тухайлан тэр үед Хөх нуурт давшин орсон баруун гарын монголчуудад хандан хятад, түвэд болоод монгол дотроо ч дээрэм сүйтгэл үйлдэхийг хориглосон мэт. Энэ нь баруун гарын монголын хүч Хөх нуурт орсоны улмаас энэ бүс нутагт үймээн самуун гарахаас Далай лам болгоомжилж байсны илрэл юм. Үүнийг өмнөх судлаачид хэдийн тэмдэглэсэнчлэн, баруун гарын монголын хүч Хөх нуурт суурьшихаас болгоомжилж, аль болох хурдан Алтан нарын монголчуудыг буцааж сонирхолтой Мин улсаас Далай ламтай харьцаж, Далай лам түүнийг хүлээж авсан байж болох юм.⁴⁵

Энэ зүйлд, ЕТ ба D3N-т тэмдэглэсэн Цавчаалын уулзалтаар тогтоосон цаазын агуулгыг шинжин үзлээ. Хоёр сурвалжийг харьцуулан үзэхэд, ЕТ-д бурханы шашныг хүлээн авагч талын байр суурь тодорхой харагдаж буйг цохон тэмдэглэх хэрэгтэй. “Тусгайлан монгол, цахарт” зориулан тогтоосон гэх D3N-ийн цаазад, амьтны амь хороох-хойлог, тахилга болоод тахилга үйлдэх объект “онгод”-ыг устгах, тэр хүртэл золиос болж байсан малыг өглөг болгосноор лам-шашны байгууллагыг монгол хүний сүсэг бишрэлд эзлэх орон зайтай болгох, ламын биед халдах болоод монгол дотроо буюу хятад, түвэдэд дайн самуун гаргахыг цаазалсан нь амьтны амийг тэвчих, лам-шашны байгууллагыг хүндэтгэн үзэх, хүнийг зовоох дээрэм, сүйтгэлийг тэвчих бурханы шашны талын байр суурийг илэрхийлж байна. Тэгвэл ЕТ-ийн байр суурь юу вэ. ЕТ-д урьд хойлог үйлдэж байсан, түүнээс болж монголчууд хагаралдаж байсныг дурдаад, эдүгээ хойлогийг цаазлан, бурханы шашны ном ёсоор нүгэл хэмээн үзэх авч энэ нь тухайн үеийн монголчуудын ойлголтоор хүлээн авах зүйл биш байсныг хүлээн зөвшөөрсөн байна. Тэгэхдээ хойлогийн золиос болсон хүний тухайд ЕТ-ийн цаазад дурдаагүй нь анхаарал татах ба үүнийг ЕТ монголын хуучин суртахууныг зориуд үгүйсгэхээс зайлсхийсэн хэрэг хэмээн тайлбарлаж болно. Үүнийг илэрхийлэх бас нэгэн жишээ бол D3N-т “онгод”-ыг шатааж устгахыг цохлон өгүүлсэн бол ЕТ-д юу ч дурдаагүй явдал болно. Түүнээс гадна бурханы шашныг хүлээн авагч монгол талын хувьд

⁴⁵ Ян 1992, pp.104; Отосака 1993, pp.3-4.

лам нартай хэрхэн харьцахыг D3N-с дэлгэрэнгүй заасан нь бурханы шашныг хүлээн авах монголын байдлыг харгалзан үзсэний илрэл буй за.⁴⁶

5. Баруун гарын монголын ноёдын урд дүр ба “өглөгийн эзэн-тахилын орон” харьцаа тогтсон нь

Энд ④-ын түвэд, монгол нийлж Содномжамцыг Пагва ламын, Алтанг Хувилай хааны, Цэцэнг Бимбасаарагын хойт дүр болохыг хүлээн зөвшөөрч, түүнийг харилцан цол өгч бататгасан, ялангуяа Алтанд “хүрд эргүүлэгч хаан” хэмээх утга бүхий цол, Содномжамцад Далай ламын цол өгсөн тухай авч үзье.

Цавчаалын уулзалтын тухай ЕТ-д, Содномжамцаас Алтан болоод өөрийн бие, Цэцэн, Ордосын Цэцэн хунтайжийн Шилимжээс дагуулан ирсэн Очир түмэй хонжин (Очир түмэй сангасва) нарын урд төрлийн тухай дараах мэт өгүүлсэн буй.

*“tendeče boyda qamuγ i medegči mösiyeged .. qayan noyan qoyar
un edeger jarliy ünen бүгөсү буи ж-е .. бида γайчкү ene edür e
jolyalduγsan busu .. erten eče olan та үјeldүgsen бүлүгее .. altan
qayan či urida mön činggis qayan u uruγ tur .. qubilai sečen
qayan kemegdekü bolun törүgsen дүр i .. bi saskiy-a bandida
ananda douzau-a siri bada yin .. ači degüü anu madi douzau-
a 'bagsba bla< ' >m-a kemekü bolun törүjü .. sečen qayan čambui
qatun qoyar a .. čoytu kii včir yin oyuyata tegüsүgsen dörben
abisig terigüilen . bolbasurayuiun aldarayulqui yin jarliy un erke ..
bisilyal un jerge yi olan a үјegүlүgsen дүр .. nadur kitad un
keleber sing sing dayi vang güisiri čola .. erdeni manayu bar
egүdүysen tamay-a .. ulus . γajad .. jiyuqu . sira bičig kiged i ögčü
orui yin čimeg itegel ün orun lam-a bolγan ergүlүgei .. ene sečen
qung tayiji .. erte manu degedü burqan čidayčin u erketü yin učir
tur .. magada ulus un ečen gsugčan sningbo kemekü qayan bolun
törүjü .. burqan u öglige yin ečen boluysan бүлүге .. degüü inu
sečen dayičing .. mön egün lүge nigen e .. koosala ulus un ečen ..
gsarčal neretü qayan бүлүге .. ene yeke kelemüči bolju včir-a
tümei qonjin kemebesü .. urida bromston baysi yin čay tur .. irgog*

⁴⁶ Энэ цаазын тухай Ян 1992, pp.99-т, “дээрх мэт өөрчлөлт ба заалт нь бөө мөргөлд хүчтэй шахалт үзүүлж устгах, бурханы шашин дэлгэрэхэд харшлах саадыг үгүй болгов. Ламд олгосон тусгай эрх нь тэдний чанд зохион байгуулалт болоод нөлөөг баталгаажуулсан. Лам нарт олгосон эрх зүйн эрх нь бөөгийн шашны эсэргүүцлээс хамгаалж өгөв. Тэрхүү сахил санваар нь шашны ялзралаас хамгаалж, үүгээр олон түмний дунд нэр хүнд олж, Юан улсын үед шашин доройтсон замыг тойрох гэсэн” хэмээжээ.

un kelemüci bloldan sisrab kemükü bülüge .. tegünu qoyina 'bagsba blam-a yin učir tur irsang un qara moritu kemegdekü kelemüci bolju .. seçen qayan pagsba lam-a qoyar a kelemüci boluysan buluge .. edüge bida yurban a kelemüci bolju .. nadur yurban ta šabi bolun učirabai kemebe ..⁴⁷

Өөрөөр хэлбэл, Алтангийн урд төрөл нь Юан улсын хаан Хувилай, Содномжамц өөрийнх нь урд дүр нь Чингис хааны хүү Өгэдэй хааны хүү Гүдэний (буюу Годан) монголд залсан Сакъяа бандида Гунгаажалцан (Sa skya pandita Kun dga' rgyal mtshan)-тай хамт монголд ирж, Хувилай хааны улсын багшаар өргөмжлөгдсөн Пагва Лодойжалцаны ('Phags pa blo gros rgyal mtshan) аж.

Цэцэнгий урд төрөл нь эртний Энэтхэгийн Магда улсын хаан бөгөөд Буддагийн өглөгийн эзэн асан Сугчиннямбуу (MS.Tib. gtsug rgyan snying po; rGyal po gzug can snying po) буюу Бямбасаара (Bimbisāra, 頻婆沙羅) хаан аж. Цэцэн дайчин урд төрөл нь Цэцэнгийн урд төрөлтэй нэгэн үеийн эртний Энэтхэгийн Коосал улсын Сарчал хаан, түвэдээр Сээгий (MS.Tib. gsar[gsal?] rgyal; rGyal po gsal rgyal) буюу Прасэнат (Prasenajit / Pasenadi, 波斯匿) хаан ажээ. Энэ Бямбасаара, Прасэнат хоёулаа Буддатай нэгэн үеийн хүмүүс болно. Бямбасаара нь Гаутамагаас ном сонсож, өргөн уудам хулсан ойг Буддад өргөж, сахил хүртсэн сүсэгтэн бөгөөд эхэн үеийн бурханы шашны судар, уран зохиолд байнга нэр нь гардаг. Сугчиннямбуу гэдэг нь Бямбасаараг түвэд хэлээр орчуулсан нэр болно. Нөгөөх Прасэнат нь анхны хатаны нөлөөгөөр гүн сүсэгтэй болсон бурханы шашинтан бөгөөд Буддагийн сургаалыг авч, түүнтэй мэтгэлцэж байсан тухай бурханы ном сударт гардаг. Түүнээс гадна Буддагийн охин дүүтэй гэрлэсэн аж. Прасэнат нь хожим Бямбасаараг алж, хаан ширээнд суусан Магдагийн хунтайж Шаатасаттай байлдаж явсан гэдэг.

Тийнхүү Бямбасаара, Прасэнат хоёулаа эртний Энэтхэгийн нэгэн үеийн нэртэй хаад бөгөөд Буддагийн өглөгийн том эзэд төдийгүй худ ургийн холбоотой зэрэг дотно харилцаатай байжээ. Цэцэн, Цэцэн дайчин нарыг дээрх хоёр хаантай зүйрлэж, тэдний хувилгаан гэж үзсэн байна.

Түүнээс гадна Цэцэн Шилимжээс дагуулан ирсэн Очир түмэй сангасва(Очир түмэй сангасва хонжин)-гийн урд төрлийг дурдсан байна. Нэгэнт өгүүлсэн ёсоор тэрбээр монголд одож, Ухаант чиндан нэрт хатан, Гуован (улсын ван) =хонжин цол хүртэж, тэргүүлэх түшмэл болсон гэх авч энд “хэлмэрч”-ийн үүрэг гүйцэтгэж байна. Очир түмэй сангасва нь Домтон

⁴⁷ ET, 75v-76r.

(MS.Tib. brom bston)=багшийн үед Иргогийн хэлмэрч Лодоншарав хэмээгч” байжээ. Домтон багш хэмээгч нь түвэдийн бурханы шашны гаадамба (bka' gdams) ёсыг үндэслэгч Домтон ('Brom ston pa. 1005-1064) болно. Тэр цагийн “иргор (MS. Mon. irgog) “хэлмэрч Балданшарав (MS.Tib. blo ldan shes rab) хэмээгч нь гаадамба урсгалын нэрт орчуулагч Гог Лодоншаравын(rngog bLo ldan shes rab. 1059-1109) цол болох “иргор (irgog)” нь түвэд хэлний “гор (rngog)” хэмээх үгийн галиг болов уу.⁴⁸ Тэрбээр Пагва ламын үеийн “Ирсан хар морьт (irsang un qara moritu)” хэмээх орчуулагч бөгөөд “хар морьт” нь хар морь хэмээх rta nag хэмээх төвл үгийн орчуулга болов уу. Энэхүү rta nag хэмээх үг нэрэнд нь орсон “Ирсаны хар морьт” хэмээгдэх хүн хэмээвээс, “Дэвтэр гомбо” р.189 болон “Тогтсон таалал”р.64-д дурдагдах rTa nag bdud 'dul байж болох мэт. Энэ хүн Хувилай хаанаас пааши pashī (“Дэвтэр гомбо”) буюу paksi (“Тогтсон таалал”)-д өргөмжлөгдсөн Шака од (Shāka 'od)-той нэгэн үеийн хүн гэхээс илүү мэдэх зүйл үгүй.⁴⁹

Энэ бүхнээс үзвэл,Далай лам өөрийн урд төрлийг Пагва лам (долгионтой зураас бүхий хэсэг) хэмээгээд монгол ноёдынхыг бүгд өнгөрсөн үед бурханы шашинг тэтгэж, хамгаалж явсан хаан хэмээн зарласан (шулуун зураас бүхий хэсэг) байна. ЕТ-д Цэцэн тэргүүтэй Ордосын ноёдын урд төрлийг мөн тоочсон байх атал АQT,D3N-т энэ тухай байхгүй.

Тийнхүү Алтан, Цэцэн нарын монгол ноёд бүгдээр урд төрөлдөө бурханы шашныг хүндээд тэтгэж байсан хаад байсан,тэрхүү урд төрлийн сайн заяагаар энэ өдөр Цавчаалд уулзаж буй хэмээх санаа бүхий бичлэг байна.

Энэ мэт урд төрлийг тоочсон, гүн харьцаатай байсныг Алтанд хүртээсэн цолын утгаар илэрхийлсэн байна. Ихэнх цол нь тэрхүү цолыг хүртсэн хүний урд төрөлтэй холбогдож байна. ЕТ-д Далай ламаас монголын ноёдод олгосон цолны тухай,

**“tendeče boyda qamuγ i medegči včir dara dalai lam-a anu ..
altan qayan a mingyan altan kürdün i ergigülügči zakravar-d
sečen qayan kemen .. bošuytu jinung dur zakravarti sečen jinung
qasi qan kemen .. sečen qung tayiji dur .. uridu enedkeg teki čola
inu .. čoyčas un jirūken sečen qung tayiji kemen .. sečen dayičing**

⁴⁸ irgog –н г , о болон хамгийн сүүлийн г нь rngog-н г , о болон хамгийн сүүлийн г-г тэмдэглэжээ. Түвэд хэлний гийгүүлэгч ng (г-н дараах) нь монгол бичигт ихэнх тохиолдолд г буюу ү –ᠭ тэмдэглэдэг тул irgog-н хамгийн эхний г нь түвэд хэлний ng-г тэмдэглэсэн байна. irgog –н i-н тухайд монгол хэлний нэгдүгээр үед гийгүүлэгч г ордоггүй тул ихэвчлэн г-н өмнө ямар нэг эгшиг нэмдэг үзэгдлийг харгалзвал, түвэд хэлний rngog –н г-г ig хэмээн тэмдэглэсэн гэж болохуйц мэт.

⁴⁹ “Тогтсон таалал”-д rTa nag bdud 'dul болон Shāka 'od-г нимава урсгалын хэсэгт дурдсан байна.

*dur .. tere čola yi anu buu orčiyul kemejü gsarčal dayičing
kemen .. včir tümei qonjin a günding gui ong qonjin kemen ..
asing lam-a dur ečige lam-a kemen .. sgumi bayši da bsoge qonjin
kemen .. ayusi bayši da ananda güisi kemen .. busu basa tümen
tümen ü noyad .. tabunung ud . bayši nar . tüsimed te .. qoyar
yosun luγ-a neyilegüljü .. күндү көнгген činegeber anu
yabuγuluyad ::”⁵⁰*

гэж буй. Үүнд доогуур зураасаар тэмдэглэсэн гол ноёдын цолыг тайлбарлая.

Юуны өмнө, цолны дотроос хамгийн ойлгомжтой нь болох Цэцэн болон Цэцэн дайчингийн тухайд, дээр өгүүлсэнчлэн Цэцэнд олгосон “Цогцосын зүрхэн Цэцэн хунтайж”-ийн “цогцосын зүрхэн” бол эртний Энэтхэгийн Магда улсын хаан Бямбасаараг заах түвэд хэлний *gzug can snying* ро үгийн монгол орчуулга бөгөөд Цэцэн дайчинд олгосон “Сарчал дайчин” цол нь эртний Энэтхэгийн Коосал улсын хаан Прасэнатийг заах түвэд хэлний *gsal rgyal* хэмээх үгийг “орчуулж эс болно” гэгддэг учир тэр хэвээр монгол маягаар бичсэн байна.

Түүний дараа Алтанд олгосон цолны тухайд, “Мянган алтан хүрдийг эргүүлэгч чакравард цэцэн хаан *mingyan altan күрдүн i ergigүлүгči zakravard sečen qayan*” цол олгосон байна. AQT-д Алтанд олгосон цолыг *esrua yeke күчүн тү čakravarti nom un qayan* (§228), D3N-т *chos kyi rgyal lha'i tshangs pa chen* ро (97a) буюу “эсруа их хүчинт номын хаан” хэмээн гурван сурвалжид яг адил тэмдэглээгүйг Хүснэг 5-с харж болно. AQT, D3N-д олон үг давхцах атал ET-ийх огт өөр байна. Ийнхүү ET дахь Алтан хааны цол нь онцгой утга илэрхийлэх мэт тул үүнийг тусгайлан авч үзье.

ET дахь Алтанд олгосон цол “Мянган алтан хүрдийг эргүүлэгч чакравард” – ын чакравард нь “хүрд эргүүлэгч хаан” хэмээх санскрит үг *sakravartin* болно.⁵¹ “Алтан хүрд эргүүлэгч” нь хүрд эргүүлэгч хаан хэмээгдэх хаадын доторх “алтан хүрд эргүүлэгч хаан” хэмээх утгатай. Энэ “алтан хүрд эргүүлэгч хаан” нь “*Shes bya rab gsal*”-д тайлбарласанчлан, энэ ертөнцийг бүтээх дөрвөн их тивийг эзэлсэн хаан⁵² бөгөөд Юан улсын үед Хувилай хааныг “алтан хүрд

⁵⁰ ET, 77v.

⁵¹ Монгол хэлээрх сурвалжид гадаад үгийг харилцан адилгүй тэмдэглэх тохиолдол буй бөгөөд санскрит хэлний *sakravartin* хэмээх үгийг ч хэд хэдэн янзаар тэмдэглэжээ. Алтанд өргөсөн *zakravard*-д болоод Бошогт жононд өргөсөн *zakravarti* аль аль нь *sakravartin* –ы дуудлага болно. Түүнчлэн AQT-д ихэнх тохиолдолд *čakravarti* хэмээсэн байна.

⁵² Ишихама 1994 а, р.1.

“эргүүлэгч хаан” хэмээж байв.⁵³ Үлдэх “цэцэн хаан”-ы тухайд, Хувилай хааны цол⁵⁴ тул ЕТ-д Алтанг Хувилай хааны хувилгаан хэмээн үзсэн, өөрөөр хэлбэл дээрх цол нь Хувилайг илэрхийлж байна. Иймд ЕТ дахь Алтангийн цол нь түүнийг хүрд эргүүлэгч хаан Хувилайн хувилгаан гэж үзэх ЕТ-ийн хандлагатай яв цав нийлж байна.⁵⁵

Одоо дээрхийг АQT, D3N дахь цолыг харьцуулж үзье. ЕТ, АQT, D3N-т дурдах цолонд гагц “хаан” хэмээх үг давхцах ба ЕТ ба D3N-т өөр давхцах үг байхгүй тул харьцуулах арга үгүй. ЕТ ба АQT нь утгын хувьд “хүрд эргүүлэгч хаан” давхцаж байна. АQT ба D3N-т, “эсруа” болон “номын хаан” давхцана. “Эсруа” нь бурханы шашны сахиус, “номын хаан” нь энд бурханы шашныг сүслэн дагах хаан хэмээх утга илэрхийлнэ.

Хүснэг 5

	эсруа	их хүчинт	мянган алтан хүрдийг эргүүлэгч чакравард хаан	номын	цэцэн	хаан
ЕТ			mingyan altan kürdün i ergigülügči zakravar-d		sečen	qayan
AQT	esrua	yeke küün	čakravarti	nom un		qayan
D3N	lha'i shangs pa chen pa			chos kyi		rgyal po

Чингэж үзвэл, ЕТ нь цолны дунд “алтан хүрд эргүүлэгч хаан”, “хүрд эргүүлэгч хаан”, “цэцэн” хэмээх Хувилай хаанд хамаарах цол, өөрөөр хэлбэл Хувилайгаар хязгаарласан байна. Харин АQT-ийн “эсруа”, “хүрд эргүүлэгч хаан”, “номын хаан”-ыг тодорхой нэг хүн (хүрд эргүүлэгч хаан) хэмээн тогтоох боломжгүй өргөн утгатай, D3N-ын “эсруа”, “номын хаан” нь цолны хувьд Алтанг “хүрд эргүүлэгч хаан” гэж үзэлгүй, зөвхөн “бурханы шашныг хүндэтгэх номын хаан” хэмээн нэрлэсэн байна. Чухам юуны учир D3N-т Алтанг “хүрд эргүүлэгч хаан” гэж үзээгүй тухайд үнэмшихүйц тайлбар хэлж

⁵³ Хувилайг алтан хүрд эргүүлэгч хаан хэмээж байсан талаар Ишихама 1994b-г үзмү.

⁵⁴ Хувилай хааны цол нь *sečen* байсан тухай монгол, дөрвөлжин үсэг, төвд, хятад, перс хэлээрх сурвалжид олонтаа тэмдэглэсэн буй.

⁵⁵ Ян 1992, р.100-т, үүнтэй адил гэж болохоор санал дэвшүүлсэн буй.

үл чадах авч өмнөх судалгаанаас үзвэл, D3N-ыг зохиох үеийн олон улсын харилцаатай холбогдож болох мэт.⁵⁶

ЕТ дахь Алтангийн цолд “Хувилайн шинж”-ийг илт тусгасан байхад АQT-д тийм бус. Тухайлбал, ЕТ дахь “мянган алтан хүрдийг эргүүлэгч” буюу “алтан хүрд эргүүлэгч хаан” болон “цэцэн хаан” нь АQT-д байхгүй. Эхний “алтан хүрд эргүүлэгч хаан”-ы тухайд, АQT §329-д “эртний дөрвөн тивийг эзлэгч чакраварт хаан мэт”⁵⁷ хэмээх тул Алтан хааныг алтан хүрд эргүүлэгч хаантай зүйрлүүлсэн байна. Алтан хүрд эргүүлэгч хаан нь дөрвөн төрлийн хүрд эргүүлэгч хааны нэг тул “хүрд эргүүлэгч хаан”-д багтана. Тиймээс зориуд “алтан хүрд эргүүлэгч хаан” гэж дурдах шаардлага үгүй. “Цэцэн” хэмээх үгийн тухайд, нэлээд төвөгтэй. ЕТ-д Цавчаалын уулзалтаар Алтанд “цэцэн” цол олгосон гэх авч АQT-д энэ тухай арай өөрөөр өгүүлжээ. Нагай 1991-с үзвэл, АQT-д өгүүлсэнээр 1543-1544 оны хооронд Алтан тухайн үеийн монголын хаан Бодь-Алаг тэргүүтэй зургаан түмэнгээс “*tüsiyetü sečen qaγan*” цол хүртсэн аж. АQT-д Алтанг Цавчаалын уулзалтаас өмнө “цэцэн” цол хүртсэн гэх тул эл уулзалтын үеэр “цэцэн” цолтой болсон гэсэн үг бус болно. Тийнхүү ЕТ ба АQT дахь “цэцэн” цолны тухай мэдээ зөрж байна. Дээрх Нагай 1991-с үзвэл, АQT-д өгүүлсэнээр 1543-1544 оны хооронд “түшээт цэцэн хаан” цол хүртээсэн нь баттай аж. Чингэвэл, ЕТ нь Алтанг Цавчаалын уулзалтаас өмнө “цэцэн” цол хүртсэний мэдэлгүй түүнийг Хувилай хаантай адилтгаж Далай ламаас олгосон цолонд “цэцэн”-г нэмсэн, эсвэл “цэцэн” цолтойг мэдсээр байж Хувилайтай адилтгахын тулд зориуд Далай ламын өгсөн цол хэмээн дурдсан байж болно. Гэвч үүний эсрэгээр Цавчаалын уулзалтаар олгосон цолыг АQT-д 1543-1544 оны явдал мэтээр өгүүлсэн байх магадлал бас буй. Энэ мэт “цэцэн” хэмээх цолыг тайлбарлахад бэрх агаад ЕТ, АQT, D3N дахь чухам аль цолыг Алтанд хүртээсэн болохыг тодорхойлж хараахан эс чадна.

Дээр өгүүлсэн зүйлийг дүгнэвэл, АQT-д Алтан хааныг хүрд эргүүлэгч хаан хэмээх үзсэн тухайд цолны хувьд ч “хүрд эргүүлэгч хаан” хэмээн заасан, ЕТ-д илтээр Алтанг Хувилайн хувилгаан хэмээсэн бол АQT-д бүр тодруулан “хүрд эргүүлэгч хаан Хувилай” хэмээн үзсэн байна. Харин D3N-т “хүрд эргүүлэгч хаан” хэмээх цол дурдагдахгүй байгаа явдал нь хэдийн судлаачид

⁵⁶ Ишихама 1994 а. р.13, п.4-т. D3N дахь Алтангийн цолонд “хүрд эргүүлэгч хаан” байхгүй шалтгааныг, D3N зохиогдох үед Манж Чин улс Зүүн азид хүчирхэгжин гарч ирсэн, Алтангийн үр хойч Чин улсад дагасан, тухайн үеийн Далай ламын бичиг захидалд “хүрд эргүүлэгч хаан” хэмээн гарах нь зөвхөн Манжийн хаан байсан учраас D3N-т байсан Алтангийн “хүрд эргүүлэгч хаан” цолыг дарсан буй за хэмээжээ.

⁵⁷ *erten ü dörben tvib i ejelegči čakravarti qaγan metü*

тэмдэглэсэнчлэн тухайн үеийн олон улсын байдлаас хамаарч байсныг дарсан эсвэл бичиж болохгүй байсантай холбоотой буй за.⁵⁸

Одоо үлдсэн Бошогт жононгийн цолыг шинжлэн үзье. Бошогт жононд хүртээсэн цол нь “чакравард цэцэн жонон хаш хаан” билээ. Үүний “чакравард” нь дээр авч үзсэнчлэн “хүрд эргүүлэгч хаан” хэмээх утгатай. “Жонон” бол Бошогт жононгийн язгуур цол, өөрөөр хэлбэл, Даян хаанаас хүү Барсболдод хүртээсэн бөгөөд түүнээс хойш Ордос түмнийг захирагчийн цол болсон ба баруун гарын монголыг нэгтгэн захирагч хэмээх утгатайн дээр эрэмбэ дэсийн хувьд хааны дараах хүнийг заадаг. “Хаш хан” нь “туслах хан” хэмээх утгатай. Бошогт жононд хүртээсэн цолонд орсон үгийн утга нь тодорхой авч бүгд нийлээд ямар утга илэрхийлж буйг хэлэхэд бэрх. Жишээлбэл, түүний цолон дахь “цэцэн” хэмээх үг нь Алтангийн цолон дахь “цэцэн”-тэй нэгэн адилаар Хувилайг зааж буй гэхүл Бошогт жононг түүний хувилгаан гэсэн үг болно. Гэтэл Бошогт жононг Хувилайн хувилгаан хэмээсэн сурвалж үгүй тул чингэж үзэх боломжгүй. Түүнчлэн энэ үед Бошогт жонон Далай ламаас “чакравард” буюу “хүрд эргүүлэгч хаан” цол хүртсэн хэмээх мэдээ гагц ЕТ-ийн дурдсан хэсэгт л буй.

Чингээд Бошогт жононд хүртээсэн цол дахь “хүрд эргүүлэгч хаан”-ы утга бүхий “чакравард”, бас “туслах хан”-ы утга бүхий “хаш хан” хэмээх хоёр үгэнд анхаарал хандуулъя. Дээр өгүүлсэн ёсоор “жонон” нь эрэмбийн хувьд хааны дараах хүн тул хаш хан гэдэг нь жононг зааж буй гэж үзэж болно. Гэтэл жононг хаш хан хэмээсэн тохиолдол сурвалжид байхгүй. Тиймээс энэхүү цолны тухайд, “хаш хан” хэмээх цол нь “хүрд эргүүлэгч хаан”-ы цолтой холбон “хүрд эргүүлэгч хааныг туслах хан” хэмээн үзвэл зохих мэт. Тиймээс Бошогт жононд олгосон “чакравард цэцэн жонон хаш хан” цолыг “хүрд эргүүлэгч хааны туслах болох цэцэн жонон” хэмээх утгатай хэмээн санана.

Дээрх мэт үзэх үндэслэл нь ЕТ-ийн хөх бар жил буюу 1614 (Ванли хааны 42) онд хамаарах дараах мэдээ болно.

**“tabin nasun iy{a}n ga bars jile .. yeke ridi qubilyan u sar-a yin
tergel e .. yeke asarayçi mayidari qutuy tu yi jalan .. sayitur
orusiyulqui üiles i üiledün seçeg sačuyuluysan dur (товчлов)
mayidari qutuy tu <tu-> yin gegen e yekede asarayçi nom un
qayan čola ergüjü .. (товчлов) busu basa quvaray ud un jergedür ..
ded ded iyer .. kündü könggen čolas i öggügsen ü qoyina .. nom un
qayan törül tutum dur .. qamtu törüküi bošuy öggür-ün .. bošuytu**

⁵⁸ Ян 1992, pp.100-101-т. ЕТ, АQT, “Монголын бурхан шашны түүх”-д дурдагдах Алтангийн цолны утга нь бараг адил хэмээжээ.

**sečen jinung dur .. altan kürdün i ergigülügči čakirvar-d sečen
jinung qayan čola ergün ..**⁵⁹

Энд гарах Майдар хутагт нь AQT §226-д мөн дурдагдах монголын бурханы шашны хөгжилд ихээхэн гавъяатай хүн бололтой⁶⁰ авч тодорхой мэдэгдэх зүйл үгүй. Тэрхүү Майдар хутагтыг Ордост залан “сайтар оршуулах үйлс” буюу бурхан аравнайлуулах үеэр хутагтад “ихэд асрагч номын хаан”, Бошогт жононд “алтан хүрдийг эргүүлэгч чакравард цэцэн жонон хаан” цол өргөсөн аж. Энэ цолыг Цавчаалын уулзалтын үеэр Алтан болоод Бошогт жононд олгосон цолтой харьцуулбал Хүснэг 6 болно.

Хүснэг 6

Утга	мянган	алтан хүрд эргүүлэгч	хүрд эргүүлэгч хаан	цэцэн	жонон	туслах	хаан
Уулзалтаар олгосон Бошогт жононгийн цол			zakravarti	sečen	jinung	Qasi	qan
1614 оны Бошогт жононгийн цол		altan kürdün i ergigülügči	čakravar-d	sečen	jinung		qay
Уулзалтаар олгосон Алтаны цол	mingyan	altan kürdün i ergigülügči	čakravar-d	sečen			qay

Хүснэгээс харвал, Бошогт жононгийн шинэ цолонд “туслах” хэмээх утга бүхий монгол хэлний **qasi** хэмээх үг хасагдаж, оронд нь **altan kürdün i ergigülügči** нэмэгдсэн байна. Хэрэв Бошогт жононгийн хуучин цолон дахь **qasi qayan**-ыг **jinung**-оор сольсон гэх юм бол тэрхүү шинэ цолонд ч **qasi** хэмээх үг орох ёстой атал байхгүй байна. Үүнээс үзвэл, Бошогт жононгийн шинэ цол нь түүний язгуурын цол болох **jinung** дээр урьдах Алтан хааны цолыг нэмж, Ордосын жонон нь Алтан хааны “хүрд эргүүлэгч хаан” цолыг залгамжилсан хэрэг болно.⁶¹ Энэ бүхнээс дараах дүгнэлт хийж болно. Цавчаалын уулзалтын

⁵⁹ ET, 86г-v.

⁶⁰ AQT/Y, pp.358-359, п.§226 ④. AQT-с үзвэл, III Далай лам нас барсны (1587) дараа Алтангийн гэрт хувилан, IV Далай лам Ёндонжамц (1589) төрсөн. Ёндонжамц гэлэн болохоор Лхасын зүг мордож (1602), түүнийг төлөөлөн 1603 онд монголд уригдсан нь Майдар хутагт болно.

⁶¹ 1614 оны тухайн үед Алтангийн хувьд Мин улсаас олгосон Журмын сахигч ван цолыг хүү Сэнгэ, Сэнгийн дараа Чэргэ залгамжилсан гэгддэг ба энэхүү Журмын сахигч ван цолыг үе залгамжлах нь Алтангийн “хүрд эргүүлэгч хаан” цолыг түүний үр хойч залгамжлан хэрэглэж байсантай холбоогүй хэрэг болно. AQT-д Сэнгэ, Чэргэ нар “хүрд эргүүлэгч хаан” хэмээгдэж байсан эсэх талаар хангалттай мэдээ баримт үгүй тул Алтаны “хүрд эргүүлэгч хаан” цолыг үр хойч нь залгамжилсан эсэхийг хэлэхэд хэцүү. Журмыг сахигч ван Чэргэг залгамжилсан нь Бошогт (Ордосын Бошогт жонон бус, хойшид “түмэдийн Бошогт” хэмээн ялгана) агаад AQT-д түмэдийн Бошогт Жононгийн талаар мэдээ байхгүй тул Алтангийн “хүрд эргүүлэгч хаан” цолыг

үеэр Бошогт жононд хүртээсэн цол нь “хүрд эргүүлэгч хааныш туслах хан болох жонон” хэмээх утгатай болж байна.⁶²

Нөгөө талаар Содномжамцад Алтангаас өргөсөн цолны тухай ЕТ-д,

**“boyda qamuy i medegci de .. včir dar-a lam-a čola yi ergüged ..
erten ü nom un qayan pagsba lam-a yosuyar tabiylan .. yerü
dorben jüil quvaray ud i ayan aba dur ülü tatan .. alban yubčiyuri
ügei bolıyaju .. qoyar törü yi tübsin e bayıuljuqui ::”**⁶³

хэмэсэнчлэн, “очир дар далай лам” хэмээх цол өгчээ. АQT §226-д “včir-a dar-a sayin čoy tu buyan tu dalai”, D3N 97a-д “ta la’i bla ma badzra zhes khyab bdag rdo rje ‘tsang gi las ka phul (Далай лам очир дар хэмээх Махэсвара очир баригчийн зарлиг өргөж)” хэмээжээ. Энэ мэт сурвалжид цолыг бага зэрэг өөр өөр тэмдэглэсэн авч “очир дар далай лам” хэмээсэн нь нэгэн адил байна. Гэвч энэ нь Далай ламын урд төрөл болох Пагва ламтай хэрхэн холбогдох нь тодорхойгүй байна.⁶⁴ Харин “Сажавагийн төрөл үеийн гайхамшигт эрдэнийн сан хөмрөг”-т Пагва лам өөрийгөө “гэлэн очир баригч (dge slong rdo rje ‘dzin)” гэж нэрлэж байсныг дурдсан (р.215) байх учир Содномжамцад олгосон цолыг Пагва ламтай огт холбоогүй гэж үзэж болохгүй мэт.

Хэдийгээр Бошогт жонон болон Содномжамцын цолыг урд төрөлтэй нь холбон үзэхэд учир дутагдалтай тал буй авч Алтан нарын монголын ноёдод олгосон цол тэдний урд төрөлтэй холбоотой гэж ойлгож болохоор байна. Одоо олонтаа дурдагдах “хувилгаан” хэмээх үгийн тухай товч тайлбарлая. Цэцэнгийн урд төрөл Бямбасаара, Цэцэн дайчингийн урд төрөл Прасэнат нь Хувилайн үед хэнд хувилсан тухай мэдээ эс олдох тул тэд Содномжамцын урд төрөл Пагва ламтай хэрхэн холбогдохыг хэлж үл мэднэ. Харин Алтан болоод Содномжамцын тухай АQT-д хэд хэдэн газарт урд төрлийн учрал байсан тухай дурджээ. Тухайлбал, Далай ламын дараах мэт хэлжээ.

**“uridu törül tutum dur qayan bida qoyarula .. učiraıu takil un
orun öglige yin ejen bolulıaju .. ülemji burqan u šasin i olan ta**

залгамжилсан эсэх нь огт тодорхойгүй. Локи 1966a; Локи 1966b –с үзвэл, түмэдийн Бошогт Журмыг сахигч ван цолыг залгамжлах үеэр түмэдэд хэн залгамжлах талаар тэмцэл самуун гарч, 1614 онд Мингийн оролцоотойгоор Бошогт залгамжилсан авч түүнээс хойш ч түмэдийн дотоодын тэмцэл намдсангүй аж. Түмэдийн Бошогт Алтан мэт хүчтэй удирдагч байгаагүй гэдгийг бодолцвол түвэдийн бурханы шашны талаас Алтангийн үр хойчийг хүрд эргүүлэгч хаан хэмээн үзэхээс татгалзан, Ордосын Бошогт жононд хүрд эргүүлэгч хаан цол өгсөн болов уу.

⁶² Ян 1992,р.101-т, Цэцэн, Цэцэн дайчин, Бошогт жононгийн цолны талаар хөндсөн зүйл үгүй.

⁶³ ЕТ, 77v.

⁶⁴ “Сажавагийн төрөл үеийн гайхамшигт эрдэнийн сан хөмрөг”-т, Пагваг “очир дар” буюу очир баригч бурхан хэмээх цол хэрэглэж байсан тухай мэдээ байхгүй.

**delgeregölүgsen бүлүге :: ögede bolju mongyul un yajar a amitan
u tusa yin tula odumui bi ::**⁶⁵

Үүнээс илүү тодорхойгоор Содномжамцыг Пагвын хувилгаан, Алтанг Хувилайн хувилгаан хэмээн өгүүлсэн нь тус хэсгийн эхэнд эш татсан ЕТ болон дараах D3N болно.

“Түүнээс өглөгийн эзэн, тахилын орон бололцсон тухай дэлгэрэнгүй өгүүлэхэд хаан түр ухаан үгүй болоод сэргээд “урьд Пагва Шингүн сүмийг байгуулсан цагт би Цэцэн хаан, чи лам Пагва болсон. Чи сүм аравнайлах ёс үйлдсэн. Би тэр цагаас эдүгээ хүртэл хаагуур төөрсөн буй” хэмээх үг хэлж урд төрлийг дурсан санах үг айлдав”⁶⁶

Энэ мэт Алтанг Юан улсын Хувилай цэцэн хаан, Содномжамцыг Пагва лам хэмээн өгүүлсэн байна. Түвэдэд бурхан нь олон төрлийн хувилгаанд төрнө хэмээх гурван төрөл-дөрвөн биеийн тухай номлолд⁶⁷ тулгуурласан ойлголт буй. Жанрайсэгийн хувилгаан болох Далай лам, түүний олон удаа эргэн төрдөг үзэгдлийг үндэслэл бүхий онолоор тайлбарлаж болно.⁶⁸ Харин Алтангийн урд төрлийг СТ-д,

**“manjusiri bodistv yin qubilyan qubilai neretü törüjü .. mingyan
altan күрдүн i ergigүлүгči qayan kemen qotula da aldarsin”**⁶⁹

⁶⁵ AQT, §175.

⁶⁶ D3N, 95b. de nas mchod yon zhib par gsung gleng gnang ba'i skabs. rgyal po yug cig dran med du song ba las bsos te. sngon 'phags pa shing kun gyi gtsug khang bzhengs pa'i tshe. nga se chen rgyal po dang. khyed bla ma 'phags par gyur. khyed kyis gtsug lag khang la rab gnas mdzad. nga de nas da bar gang du 'khyams zhes sngon gnas rjes dran gyi zhu ba phul.

⁶⁷ Гурван бие, дөрвөн бие хэмээх нь бурханы бие түүний мөн чанараас хамааран хуваагддаг хэмээх ойлголт болно. Гурван биеийн ойлголт нь бурханы сургаал ёсоор үнэнийг хүнчилсэн бурхан болох номын бие, ертөнцийн учир шалтгаан, үйлийн үрийн үр дүн болох төгс жаргалангийн бие, хэнд сургаал номлол айлдахаас шалтгаалж хувирах хувилгааны бие болно. Дөрвөн бие хэмээх нь гурван биеийн нэг болох хувилгааны биеийг дотор нь хувааж үзэх ойлголт бөгөөд хувилгаан бие нь хэнд номлол сургаал айлдахаас шалтгаалан тохиромжтой дүрд хувилах бурхан болно. Тухайлбал, 32 дүр, 80 төрөл гэх мэт дүрд хувилах чадвартай бурханы бие бөгөөд хувилсан дүр хэмээх нь тохиромжтой дүр, царайд хэд хэд ч хувиран, хамаг амьтныг аврах бурханы бие аж. Мизүно 1972, pp.66-71.

⁶⁸ Ишихама 1992, p.242.

⁶⁹ СТ, 3а.

хэмээн Манзуширийн хувилгаан гэжээ. Тэгвэл Жанрайсэг хувиран төрөхтэй нэгэн адил Манзуширийн хувилгаан Хувилайн хувилгаан төрнө хэмээн үзэхүл Хувилай, Пагва хоёр Алтан, Содномжамц болон эргэн төрөх нь онолын үндэслэл бүхий хэмээн үзэж болно.⁷⁰ Цавчаалын уулзалтын үеэр Содномжамц эргэн төрөх талаар дээрх мэт үзэл бодолтой байсан эсэх нь тодорхой бус авч АQT зохиогдох үед энэ мэт үзэл санаа сурвалжид шингэж, хожим ЕТ болон D3N-т тусгалаа олжээ.

Тэгвэл Содномжамцаас Алтан, Цэцэн нарын монгол ноёдын урд төрлийг тоочсон нь ямар утга илэрхийлнэ вэ. Үүнд ганц үгээр хариу өгвөл, Алтан нарын монгол ноёд болоод Содномжамцын хооронд өглөгийн эзэн, тахилын ороны харьцаа тогтоож, монголын тал бурханы шашин хэмээх шинэ оюун санааны тулгууртай болох, Содномжамцын тал монголоос эдийн засаг, цэргийн дэмжлэг авах явдал болно. Тухайлбал, юуны өмнө Содномжамцын хувьд хэдийн судлаачдын тэмдэглэсэнчлэн, гэлүгва урсгалын тогтвортой байдал, нөлөөгөө тэлэхэд хүчтэй дэмжигч олох хэрэгтэй болсон, тэр нь монголчууд байсан юм. Тухайн үеийн монголд хамгийн хүчирхэг Алтантай нягт холбоо тогтоохын тулд⁷¹ Алтанг урьд түвэдийн бурханы шашныг ивээлдээ авч байсан Хувилайтай шууд холбож, өөрийгөө Хувилайн тахилын орон Пагва ламд хамаатуулав. Үүгээр Содномжамц Алтангаас түүний урд төрөл Хувилай өөрийнх нь урд төрөл Пагвад хандсан шиг өөрийг нь тахилын орон болгож, хүндээр тахин бурханы шашныг хамгаалахыг хүссэн хэрэг юм. Цэцэн, Цэцэн дайчин нарын тухайд ч мөн л урд төрлийн нэгэн адил бурханы шашныг хүндэтгэж, хамгаалахыг хүссэн санааг илэрхийлсэн байна.

Алтангийн талаас үзвэл, тэрбээр уулзалтын үеэр нэлээд өндөр настай болсон байсан тул бурханы сургаал номыг жир бусаар сонирхож, улмаар хөгшрөх тусам тулж ирэх үхлээс айж байсныг сурвалжид тэмдэглэжээ. Тиймээс Алтан Содномжамцтай уулзахыг хүссэн нь гагц шашны сонирхол бөгөөд тэр утгаар нь авч үзвэл түүний хүсэл биелсэн хэрэг юм. Гэвч уулзалтаар дамжуулан өглөгийн эзэн, тахилын ороны харьцаа тогтоох гэсэн Содномжамцын сонирхолтой харьцуулахад Алтанд ямар нэг улс төрийн сонирхолоо хэрэгжүүлэх гэсэн төлөв огт харагдахгүй. Уулзалтаар Алтанд олгосон “хүрд эргүүлэгч хаан”-ы статусын тухайчд ч үүнийг түвэдийн талаас л

⁷⁰ Гэлүгва урсгалын лам болох Содномжамц, сакъя урсгалын Пагва ламын хувилгаан байж болох онолын үндэслэлийн тухайд тус өгүүлэлд дурдсан билээ. Харин сакъя урсгалын нөлөө бүхий хүнийг гэлүгва урсгалаас хувилгаан хэмээснийг сакъя урсгал хэрхэн хүлээн авч байсан талаар тодорхой зүйл олж мэдэж чадсангүй. Ямагүчи 1988, р.92-оос үзвэл, Содномжамц сакъя урсгалтай сайн харилцаатай байсан мэт тул сакъя урсгал түүнийг хүлээн зөвшөөрсөн байж болох.

⁷¹ Содномжамцын Алтантай ойртох гэсэн шалтгаанд Сато 1983, pp.95-96, Ямагүчи 1988, р.88-92-т, ХҮ-ХҮІ зууны гэлүгва урсгалыг тойрсон төвдийн байдлыг тайлбарласан байдаг.

Хувилайг дуурайвал хүрд эргүүлэгч хаан мэт болно гэж ухуулсан бөгөөд Алтан өөрийгөө хүрд эргүүлэгч хаантэй зүйрлүүлэхийг хүссэн явдал огт байхгүй.⁷² Нэгдүгээр зүйлд өгүүлсэнчлэн, улс төрийн ашиг сонирхол бүхий этгээд нь Цэцэн бөгөөд тэрбээр уулзалтаар далимдуулан баруун гарын монголын хүчийг Баясгалант хад хаалга орчмоор суулгах зорилготой байв. Цэцэнгийн тэрхүү зорилго гүйцэлдэж, уулзалтын дараа баруун монголын зарим ноёд илт бурханы шашны нэрийг барин Хөх нуурт давшин орсон билээ.⁷³

Дүгнэж хэлбэл, уулзалтаар Содномжамц, Алтан, Цэцэн нарын урд төрлийг тодорхойлсон, Содномжамцыг тахилын орон, Алтан, Цэцэн нарыг өглөгийн эзэн болгосон харилцаа тогтоосон явдал нь монголд бурханы шашныг сэргээх төдийгүй сацуу гэлүгва урсгалыг хамгаалах шинэ хүчин гарч ирж, баруун гарын монголчууд баруун тийш давшиж орох замыг нээсэн үйл явдал болжээ.⁷⁴

6. Сүм хийд байгуулж, лам нар буй болсон нь

Энд ⑤ Цавчаалд Тэгчинчойнхорлин хэмээх сүм байгуулсан буюу өргөтгөсөн, ⑥ монголын ноёд багтсан лам нар буй болсон тухай өгүүлье. Уулзалтын үеэр уулзалтын газраа сүм хийд байгуулсан тухай D3N-т,

“Түүнээс өглөгийн эзэн, тахилын орон хамтаар нийлж тэр газраа сүм хийд байгуулахуй дор сан тавин ариулж, хятадын сайн урчуудыг олноор авчирч байгуулсан Гурван цагийн бурхан, мөн Зонхов лам хийгээд өөрийн (Содномжамцын) хөрөг дүр, баруун

⁷² “Хүрд эргүүлэгч хаан”-тай зүйрлүүлсэн нь Алтан хааны хувьд огт ач холбогдол үгүй хэмээх утга бус. Түвэдийн талаас байлаа ч “хүрд эргүүлэгч хаан”-тай зүйрлүүлэн “хүрд эргүүлэгч хаан” цол хүртсэнээр монголын талаас харахад хааны угсааны салбарын энгийн нэг ноёноос хэтрэхгүй Алтангийн хувьд Мин улсаас олгосон Журмыг сахигч ван цолны хамтаар багагүй утга илэрхийлж байсан байж болох. Гэвч Алтан уулзалтаас 2 жилийн нас барсан тул сурвалжид Хөх хотод Шигэмүнийн дүр хөргийг залсан тухай төдий л мэдээ буй. Мэдээж энэ хугацаанд Алтан монголд бурханы шашин дэлгэрүүлж, улс төрийг амаржуулсан тухай AQT §273, §275-д дурдсан байх авч түүний “хүрд эргүүлэгч хаан”-ы хувьд ямар үйл ажиллагаа явуулсныг мэдэх аргагүй нь харамсалтай.

⁷³ 惟自俺答西牧之後，假以礼仏，請建夷寺，繼而松。Wen bian, дэвтэр 405, 鄭經略奏疏二(恭報大兵直抵西海徧探兩河疏)

⁷⁴ Ян 1992, р.102-т, цол болон тамга олгосон явдлаар хамгийн их ашиг олсон нь Содномжамц бөгөөд түүний номын хааны байр сууриар дамжуулан монгол ноёдын өглөгийн эзэн хэмээж, үеийн үед түүний төлөө өглөг үйлдүүлж, монгол ноёдыг гэлүгва урсгалын улс төр, эдийн засгийн хүчирхэг дэмжигч болгох, харин Алтан нь бэлгэдлийн төдий цол, тамгатай болсон төдий бөгөөд түүний тулд маш их хэмжээний зарлага гаргасан авч бурханы шашныг ашиглан Хувилай мэт улс төр, шашныг эн тэнцүү үзэх бодлого явуулж, умардын ноёдыг тэргүүлэх хэмээсэн зорилго нь биелсэн гэжээ.

зүүн урд гурван талд очир аюуллагч, Жанрайсэг зэрэг шүтээнийг тус тус арван зургаан алд урт бүхий, түүний хооронд бодисадва, яш хоёрын шүтээн, Пэхарын сүмт урд талын баруун зүүн талд Гэрэлт орд, Их диваажингийн орд бүгдээр дээвэр зэргийг хятад ёсоор үйлдэв. Гурван давхар хаалт бүхий түүнд Тэгчинчойнхорлин хэмээх нэр өгөв. Дөрвөн зүгт амирлангуй, дэлгэрэнгүй, эрх, догшин сахиус бүхийд, олон сургаалд нийцэх бэлгэ гарч, аравнайлах ёсыг дэлгэрэнгүй үйлдэв.”⁷⁵

Энэхүү “Тэгчинчойнхорлин”-г байгуулсан газрын тухай “Домад чойнжин”-д, “Тэнд Цавчаа=Тэгчинчойнхорлин зэргийн урдын хуучин дуган гурав”⁷⁶ хэмээсэн тул Цавчаа буюу монгол сурвалж дахь “Цавчаал”-д сүм хийд байгуулсан нь тодорхой байна. Тэгчинчойнхорлинг уулзалтын үеэр байгуулсан гэх D3N-ын мэдээ эргэлзээтэй. Юу гэвэл, АQT-д Цавчаалын уулзалт болсон 1578 оноос өмнө 1575 онд Цавчаалд сүм байгуулсан тухай,

*“imaṃṭa köke nayur un čabčiyal neretü yaṣar türgen e kürčü ..
ilangyui a qaṡan u ĵarliṡ iyar yurban ulus (монгол, түвэд, хятад) i
ĵakirun süm-e barin dayusču ..”*⁷⁷

хэмээн дурдсан буй. Энд сүмийг “Тэгчинчойнхорлин” эсвэл түүний монгол орчуулга гэмээр үг хэллэг байхгүй тул D3N-т дурдагдах Тэгчинчойнхорлинтой ямар холбоотой нь эс мэдэгдэх бөгөөд түүний дээр тэдгээр хоёр хийд ба баруун монголын ноёдоос Хөх нуурт байгуулсан гэж хятад сурвалжид гарах Янхуа (Yang hua si, 仰華寺) сүмтэй⁷⁸ ямар холбоотой нь ч бас мэдэгдэхгүй нь энэ асуудлыг улам төвөгтэй болгож байна. Сато 1983, pp. 88-89-д Тэгчинчойнхорлин ба Янхуа сүмийг, дээр бид эш татсан “Домад чойнжин”, “you you хот”-д сүм хийд байгуулсныг Янхуа хэмээн нэрийдэв” гэх

⁷⁵ de nas. mchod yon mjal ba'i sa der. gtsug lag khang bzheng pa'i sa btul te. rgya nag gi bzo pu mkhas pa mang po bkug nas bzhengs pa'i btsang khang la dus gsum sangs rgyas dang. rje bla ma. rje nyid kyi sku 'dra. g-yas. g-yon. mdun gsum du 'jig byed. spyen ras gzigs rnams kyi lha khang re re la ka ba bcu drug gi khyon tsam yod pa de'i bar bar du. sems dpa' dang gnod sbyin gnyis kyi lha khang. bc dkar lcog. mdun gyi g-yas g-yon du gzims chung 'od gsal pho brang dang bde chen pho brang. thams cad la rgya phibs sogs rgya nag gi lugs su bzhengs. lcags ri rim pa gsum gyis bskor ba ming theg chen chos 'khor gling du btags. phyogs bzhir zhi rgyas dbang drag gi sbyin sreg ghang bas so so'i bshad pa dang mthun pa'i ltas legs pa byung rab tu gnas pa rgya char mdzad. (D3N. 96a)

⁷⁶ der chab tsha theg chen chos 'khor gling sogs sngon gyi dgon mying gsum. (p.22)

⁷⁷ AQT, §164.

⁷⁸ Ванли хааны 5 онд Мин улсаас “Ян хуа си” хэмээх нэр өгсөн.

Магад хуулийн мэдээнд⁷⁹ үндэслэн нэг сүм хийд гэж үзсэн. Харин Буянхүү 1984,р.21-т, АQT дахь Цавчаалын сүм хийдийг Ванли хааны 3-р онд Алтаны хүү Бинт(丙兔, Bing tu) байгуулж, түүнд Мин улсаас Yang hua si хэмээх нэр өгсөн гэж үзээд, р.25-д байрлалыг тодорхой хэлж мэдэхгүй гэсэн атлаа Тэгчинчойнхорлинг уулзалт болсон газар болох Цавчаалын сүмээс холгүй газар байгуулсан гэжээ. Буянхүү Цавчаалын сүмийг Ванли хааны 3-р онд Бинт байгуулсан гэж үзэх үндэслэлийг дараах Магад хуулийн Ванли хааны 3-р оны 4 сарын хөх нохой өдрийн зурвас хэмээсэн байна.

“俺答子賓兔住牧西海，役屬作兒革，白利等諸番，隨令寄信松藩番漢、以迎仏蓋寺為名、屢伝霽息。(товчлов) 于是兵科都給事中蔡汝賢奏言、(товчлов) 乃若巴蜀之霽又自焚修之說啓也。蓋許之建寺、則西藏一路往來自繇。聽之奉仏、則南北諸番交通無禁。”

Энд “Алтаны хүү Бинт bin tu 賓兔” хэмээсэн нь Буянхүүгийн хэлсэнчлэн 丙兔 Bing tu-г буруу тэмдэглэсэн байна. Тэгээд Буянхүүгийн үндэслэл болгон дурдсан зурвас атал сүм хийд байгуулах тухай дурдаагүй байна. Сүм хийд байгуулах тухай байлаа гэсэн ч дурдагдах zuo ni ge 作兒革, bai li 白利, song fan 松藩 хэмээх газар нь Цавчаалаас зүүн тийш, одоогийн Сичуан, Гансу, Хөх нуур гурван мужийн зааг нутаг билээ. Иймд дээрх зурвас нь Цавчаалын сүм барихтай холбоогүй мэт бөгөөд чингэж үзэх хангалттай үндэслэл болж чадахгүй. АQT §164-т Цавчаалын сүмийн хэн байгуулсан нь тодорхойгүй авч 1575 (Ванли хааны 3-р он) онд байгуулсан гэх тул энд үүнийг даган Цавчаалын сүмийг байгуулсан оныг 1575, байгуулсан хүн нь үл мэдэгдэх гэж үзье.⁸⁰ Үүнээс бусад Буянхүүгийн санал, тухайлбал Цавчаалын сүмд Мин улсаас “Yang hua si 仰華寺” нэр өгсөн, Тэгчинчойнхорлинг Цавчаалын сүмээс төд холгүй газар байгуулсан хэмээснийг дэмжиж байна. Үүний нэгдэх үндэслэл нь дараах Магад хуулийн Ванли хааны 5 оны 4 сарын хар туулай өдрийн зурвас болно.

“順義王俺答建寺西海岸，以寺額請。賜名仰華。”

“Журмыг дагагч ван Алтан баруун нуурын эрэгт сүм байгуулж, нэр өгөхийг гуйсанд Yang hua 仰華 хэмээх нэр өгөв.”

⁷⁹ Магад хууль, Ванли хааны 5 оны 4 сарын харагчин гахай өдрийн зурвас.

⁸⁰ Гэхдээ баруун гарын монголчуудаас барьсан нь лавтай.

Эндээс харахад, Мин улсаас Yang hua 仰華 нэр өгсөн сүмийг баруун нуур буюу Хөх нуурын эрэгт байгуулжээ. АQT-ийн дурдах Цавчаал нь Хөх нуураас зүүн урагш холгүй одоогийн Хөхнуур мужийн Гүнхө сианд орших тул дээрх сурвалж дахь “баруун эрэг”-тэй таарч байна. Хоёрдугаарт, тус зүйлийн эхэнд эш татсан D3N-т Тэгчинчойнхорлинг Алтан, Содномжамц нар уулзалтын газар байгуулсан хэмээсэн, АQT §208-д уулзалтыг Цавчаалын сүмийн баруун талд болсон гэх тул Тэгчинчойн хорлин ба Цавчаалын сүм (Yang hua si, 仰華寺) нь ойрхон авч яг нэг дор байгаагүй гэж үзвэл зохино.

Гэхдээ Тэгчинчойнхорлин болоод Цавчаалын сүм нь хэр зэрэг зайтай байсан тухай сурвалжид өгүүлсэн зүйл үгүй, Тэгчинчойнхорлинг Цавчаалын сүмтэй зэрэгцүүлэн барьсан уу, ойр хэмээвч тодорхой зай бүхий өөр газар барьсан уу гэдэг нь тодорхой бус. Хэрэв хоёр сүмийг Цавчаал хэмээгдэх газраа өөр өөр газарт барьсан гэхүл Цавчаалын сүмийн тухай “Домад чойнжин”-д ямар нэг байдлаар бичиж үлдээсэн баймаар авч, Цавчаа (Цавчаалд) Тэгчинчойнхорлин зэргээс өмнөх хуучин сүм гурав байсан хэмээсэн төдий байна. Эсвэл “гурав” байсан “өмнөх хуучин дуган”-ийн нэг нь Цавчаалын сүм гэж тайлбарлаж болох авч дээрх эш татсан “Домад чойнжин” дахь сүм хийд хэмээн орчуулсан үгийг түвэдээр dgon(шашны сургуультай, олон лам суух сүм хийд⁸¹), харин АQT-д *čabčiyal un süm-e* хэмээсэн буй. Монгол хэлний *süm-e* нь түвэд хэлний *lha lhang* (бурханы дүр залсан байшин⁸²) хэмээх үгтэй дүйх тул “Домад чойнжин” дахь “гурав” байсан “өмнөх хуучин дуган”-ы нэг нь Цавчаалын сүм байсан гэж хялбар дүгнэж болохгүй. Тиймээс уулзалтын завшаанаар сүм, хийд бүхий Тэгчинчойнхорлиныг Цавчаалын сүмийн хажуухан байгуулсан нь нэгэн сүм хийд мэт харагдаж байсан болов уу хэмээн таамаглахаас хэтрэх үгүй.⁸³

Энэ мэт Хөх нуурын газарт баруун монголчууд сүм хийд байгуулсан явдал нь тухайн сүм хийдийн үйл ажиллагаанд тэд оролцож боломжийг нээсэн хэрэг бөгөөд нэгдүгээр зүйлд дурдсан Цэцэнгийн улс төрийн сонирхол нь Тэгчинчойнхорлинг байгуулсанаар нэгэн шат ахих-гүйцэлдэх тал руу ханлал гэж үзэж болох мэт.

Одоо энэ уулзалтын үеэр тайж язгууртан бүхий хэсэг монголчууд тойн, банди болсон явдлыг хөндөж үзье. Энэ тухай D3N-т,

⁸¹ АQT/У, р.332, н.§159 ③

⁸² АQT/У, р.332, н.§159 ③

⁸³ Ян 1992, pp.93-94-т, энэ мэт сурвалжийн мэдээлэл үл таарах тухай дурдсан зүйл үгүй.

“Хаан бээр Тэгчинчойнхорлингийн эрдэнийн суудалд залж, урьд Тисондэшэн хааны үед түвэдүүдэд хандаж лам болвоос зохих эсэхийг туршин үзэхийн тул эхлээд долоон хүн лам болсонтой нэгэн адилаар гурван ноён тэргүүлэн тойн банди болсон зуун хүнийг өргөж, сахил хүртээв.”⁸⁴

хэмээсэн бол AQT-д яльгүй өөрөөр дараах мэт өгүүлжээ.

“öber ün altan uruγ <ud> аса bayayud tayiji yin köbegün i terigülen .. ülemji arban qoyar түмэд есе jayun naiman тойн bandi болъан dayayulju ..”⁸⁵

D3N-т тойн банди зуун хүнийг гурван ноён нийлж өргөсөн, AQT-д зуун найман тойн бандийг түмэдээс гаргасан хэмээн хүний тоо болон хаанаас гаргасан нь зөрөх хэдий ч юу боловч монголын язгууртан нар багтсан зуу орчим хүн тойн банди болсон байна. Үүнд тэдгээр тойн банди нар бүгд Тэгчинчойнхорлинд шавилан суусан уу, монголд эргэж очоод бурханы ном шамдан үзсэн үү, эсвэл Хөх нуур ба монголд хуваагдан суусан уу гэдэг нь сонирхол татах асуудал боловч энэ тухай ямар ч мэдээлэл үгүй. Тэгчинчойнхорлин ч Алтаны Хөх хотод байгуулсан сүм⁸⁶ ч байгуулаад удаагүй байсан тул тэнд тодорхой тооны лам хувраг цугласны дараа сая сүм хийдийн үйл ажиллагаа явагдах билээ. Далай лам, Алтан нар Цавчаалаас хөдлөх үеэр Далай ламын хэлсэн үгийг AQT-д доорх мэт тэмдэглэсэн буй.

“yeke qayan ci mongγul un γajar a ögede bolju kürüged .. yerü ečige eke boluγsan qamuγ amitan u tusa yin tulada .. yerüngkei burqan u šasin i ülemji masi delgeregülküi kiged .. yegüdkel ügei bursang quvaray ud un ayimay i toytayaqui sedkijü :: erdenis ün degedü altan mönggün terigüten el jüil erdenis iyer .. erkin ilaju tegüs nögčigsen juu sikamuni yin bey-e uran a bayiyulbasu .. erketü burqan u šasin i naran metü

⁸⁴ rgyal pos theg chen chos 'khor gyi bzhugs khri'i steng du gdan drengs te. sngon mnga' bdag khri srong lde'u btsan gyi dūš su. bod kyi mi la rab byung btub mi btub nyams sad pa'i phyir du. sad mi mi bdun rab tu byung ba ltār. rgyal rigs gsum gyis thog drangs pa'i btsun pa brgya phrag phul ba rab tu byung ba'i bslab pa la bkod. (D3N, 97a)

⁸⁵ AQT, §222.

⁸⁶ Магад хууль, Ванли хааны 3 оны 10 сарын улаан хулгана өдрийн зурвасаас үзэхэд, Мин улсаас “gui hua 归化” хэмээх нэр авсан хотод (Хөх хот) сүм хийд баригдсан байсан нь лавтай. Чойж 1996, pp.21-22.

manduyulbasu .. esrua yeke kücü tü ċakravarti qayan metü
aldarsimui ċi :: manċiċiri yin qubilyan qutuγ tu lam-a yi ċalaċu
ögede boly-a .. masi ilayuyŋsan tere lam-a nam-a luγ-a ilγal ügei
kündülen .. mayad iyar tegün ü ċarliγ i busu ülü bolyan aċila ..
manglai tere ŋasin dur tusalamui kemen ċarliγ bolbasu ele ..⁸⁷

Дээрх үгийн утга нь монголд хараахан “бурсан хуврагийн аймаг” тогтоогүй тул уулзалтын дараа Алтан монгол газар түүнийг “тогтоохыг сэтгэхэд” хүчин зүтгэвээс зохино хэмээсэн мэт. Энэ үед тойн банди бологсод Далай ламын өмнө сахил хүртсэн, өөрөөр хэлбэл тэр болгон тохиох явдал бус тул тэдний нэг хэсэг нь монголд эргэн очиж, шинээр байгуулсан сүм хийдэд шавилан суусан хэмээн таамаглах бололцоо буй. Тэдгээр завшаантай тойн банди нарын хувьд монгол талын санаачилгаар байгуулж, Далай ламын аравнайлан Тэгчинчойнхорлин болоод монгол газар байгуулсан сүм хийд нь ялгаагүй байсан буй за. Тиймээс уулзалтаар тойн банди бологсод монгол болоод Тэгчинчойнхорлинд хуваагдан суусан хэмээн ойлговоос зохино.⁸⁸

Тийнхүү Цавчаалын уулзалтаар Хөх нуурт Тэгчинчойнхорлин байгуулагдаж, тэнд суух лам хувраг “тогтсон” байна.

7. Уулзалтын үеэрх Далай ламын шашныг дэлгэрүүлэх үйл ажиллагаа ба түүний үнэн санаа

Энд ⑦уулзалтанд оролцогсодын нэг хэсэгт очир авшиг хүртээсэн, ⑧Алтан Цавчаалд байх хугацаанд Далай лам ойр хавийн нутгаар шашин дэлгэрүүлэхээр явсан, ⑨Далай лам монголоос илүүтэй зүүн түвэдийн (Ритан) нутаг дахь үйл ажиллагааг чухалчлан, монголд төлөөлөгчөө илгээсэн хэмээх гурван явдлаас Далай ламын хувьд уулзалт ямар ач холбогдолтой байсныг тодорхойлъя.

Эхлээд ⑦ буюу уулзалтын үеэр Алтан нарт ямар нэг авшиг хүртээсэн тухай AQT, D3N-т өгүүлсэн бол ЕТ-д авшигийн тухай огт хөндөөгүй болохыг дээр нэгэнт тэмдэглэсэн билээ. Авшигийн тухай D3N-т,

⁸⁷AQT, §§258-260.

⁸⁸Ян 1992, р.98-д, “Содномжамц зориуд монголын лам нарыг сургаж, бурханы шашныг монголчуудын дунд дэлгэрүүлэхийн тулд чингэсэн” гэжээ.

“Нэгэн орой зүүдэнд нь цаглашгүй насны бурхан нүдний өмнө ирж, хааны зулай дээр бумба талбин авшиг хүртээсэн учраа нэгэн хэсэг амь насанд аюул үгүй хэмээн урьдаас айлдав.”⁸⁹

хэмээнсэнчлэн, Содномжам Алтанд цаглашгүй насны бурханы авшиг хүртээсэн байна. Харин АQT-д,

“tere uċir tur qayan u bey-e öcügüken qalayun boluysan dur ..
tegün i ayiladqaqu yin tula qamuγ i medegċi dalai lam-a ber ..
darui tur ċaylasi ügei бүтүгсен eke qatun u abisig soyurqabai ..
dayan basa busu amirliγγui delgerenggüi e erke doysin dörben
üiles ün abisig ögċü ..”⁹⁰

хэмээн Алтан халуурсан учраас Содномжамц цаглашгүй насны бурханы авшиг хүртээсэн гэжээ. Түүнээс гадна Содномжамц урьд Хувилайд хүртээсэн очир авшигийг Алтанд хүртээсэн тухай D3N-т дараах мэт өгүүлжээ.

“Түвэдийн тоололын дөрвөн сарын дундуур хаан болон дагалдах ноёдын хувь учрал бүхий зарим хүнд номын буяны очир мандалд оруулж, авшиг хүртэх бумбын авшиг зэргийг хүртээх хэмээхэд хаан гарч ирэн миний дагалдах ард ариун хувь бүхий тул нэгийг ч үлдээлгүй хүртээвээс зохимуй хэмээн айлдсанд хойно үлдсэн авшигийг хүртээв.”⁹¹

Тэгвэл энэ тухай АQT-д,

“tegünċilen kü edüge bi bar yeke qayan ċim-a dur .. tengsel ügei
niyuċa tarni vċir tu kölgün ü abasig un erke yi tegüskejü qayan
qatun qotala süsüg ten dūr soyurqasuyai kemen jarliy bolbasu ..
degedü esrua ċakravarti nom un qayan eke dara yin qubilyan
jōnggen qatun бүгүдегер :: köbegüd noyad baysi nar sayid

⁸⁹ nub cig mnal lam du tshe dpag med dngos su byon te. rgyal po'i spyi gtsug tu bum pa bzhas nas dbang bskur ba byung bas re zhiḡ sku tshe la bar chad mi yong ba'i lung bstan mdzad. (D3N, 96b)

⁹⁰ AQT, §214.

⁹¹ sa ga zla ba'i nang du rgyal po dpon g-yog las ldan 'ga' zhiḡ la. bcom ldan 'das dpal kyai rdo rje man ngag lugs kyi dkyil 'khor du bcug ste dbang bskur ba'i bum dbang tsam zhiḡ gñang rtsis la mnal lam du rgyal po byung nas nged 'khor bcas las dag yin pas rdzogs par gñang dgos zhus pa ltar. dbang phyi ma rnams kyang stsal.

(D3N, 98b-99a)

tüsimed бүгүдегер .. күсекüi сүсүг bisirel ün egüden еңе nigen
 үжүгүр тү sedkil iyer .. гүн narin нйуңа tarni yin abasig un erke yi
 abqui tur iyan күндүлөжү boyda dalai lam-a tur yurban youl un
 töbed ulus i ekilen :: altan mönggүн iyer egüdүgsen mandal i
 erkin bolуayad .. ariyun a dolуyan erdeni naiman takil i бүрин e
 tegüs kiged .. angqan u үне ten eldeb жүil erdeni ed tavar nuуud i
 чөүчалажу .. asuru masi сүсүлкүi bisirekүi sedkil ün egüden еңе
 ergүжү бүр-үн :: γayча үжүгүр тү sedkil iyer abasig un erke yi
 sonusqui чay tur qamuу i medegci vөir-a dhara dalai lam-a
 öberiyen bolbasurayulju .. γayiqamsiy nigүleskүi sedkil iyer
 enerin үjeжү .. γabiy-a tu kii vөir-a yin abasig i delgerenggүi e
 nomlan soyurqabai ..”⁹²

хэмээн өгүүлжээ. Үүнд Алтан нарт ямар авшиг хүртээсэн тухай бус
 Содномжамц хэнд авшин хүртээсэн тухайд анхаарал хандуулъя. Эхлээд D3N-т
 дурдсанаас үзвэл, цаглашгүй насны бурханы авшиг болон дөрвөн зүйл номын
 авшгийг ганц Алтанд хүртээсэн байна. Очир авшигийн тухайд, D3N-ын
 доогуур зураасаар тэмдэглэсэн хэсэгт “хаан болон дагалдах ноёдын хувь бүхий
 нэг хэсэг хүнд” хүртээсэн гэсэн бол AQT-д “их хаан чамд” хэмээн эхэлсэн атал
 үргэлжлүүлэн “хаан, хатан хотол сүсэгтэнд соёрхсугай” хэмээсэн байх тул
 уулзалтанд оролцсон бүхий л сүсэгтэнд хүртээсэн гэж ойлгогдоно. Ийнхүү
 AQT ба D3N-т авшиг хүртэгсэдийг харилцан адилгүй дурдсан байна. ET-оос
 үзвэл, Цэцэн, Бошогт жонон, Цэцэн дайчин нар Алтанг нас барсны дараа
 монголд заларсан Далай ламаас очир авшиг хүртсэн аж.⁹³ Тэгвэл D3N-т
 өгүүлсэн ёсоор, Далай лам Цавчаалын уулзалтын үед “хаан болон
 дагалдагсадын хувь бүхий нэг хэсэгт” очир авшиг хүртээсэн, Цэцэн тэргүүтэй
 Ордосын ноёдод үл хүртээсэн хэрэг болно. Тийнхүү хуваан үзсэний
 шалтгааны тухайд D3N-аас үзэхүл, ном сурч эхлэх шавь нарт тухайн номын
 шүтээн болсон бурханы хүч чадлыг соёрхох буюу шашинд орох ёс авшиг

⁹² AQT. §§243-246.

⁹³ ET-д, tendeče döčün dörben iyen .. yi takiy-a jile .. sečen qung tayiji yin ger tür .. yeke sibar
 бүкүi e күрчү ireged .. mangruу bulay un jaqada .. yurban sara sem dur sayun .. yurban yirtinčү
 yi erkedür iyen quriyayči .. boyda qayangriu-a yi ilete бүтүгежү .. qutuу tai чөүčas un жүrүken
 sečen qung tayiji .. torуan жүla sečen qatun qoyar ekilen .. tedeger бүкүi өгlige yin еjed te ..
 kijayalal үgei bolbasurayulun үiledkүi abisig kiged i .. jarliy un erke uduriуulsun selte yi olan a
 soyurqan:: (81r-v) . мөн “tedүi бошuy tu sečen жүnung .. sečen qung tayiji .. sečen dayičing
 γurbayula .. vөir dara dalai lam-a ача .. чөyту kii vөir-ayin oyuyata tegүsuуsen dörben abisig i
 abun .. nigen degen buu qaralalduy-a kemen tangγariуlaju .. qoyar törү yi erten ү yosuyar
 bayiyuluyad .. qarangyui tvib түr šasin u naran urуuyuljuqi ::” (81v) гэжээ.

хүртээхэд хүрэлцэхүйц хувь учрал Цэцэн нарт байгаагүй хэмээн Далай лам үзсэнтэй холбоотой мэт. Үүнээс Далай лам нь Алтан болоод түүний хатан нарын нэг хэсэг хүмүүсийг илүүд үзэж байсан мэт сэтгэгдэд төрнө.

Бас Цавчаалын уулзалтын үеэрх Далай ламын үйл ажиллагаанаас, тэрбээр бүхий л талаар монголд анхаарал хандуулаагүй нь харагдана. Түүний жишээ бол ⑧ Алтан Цавчаалд байхад Далай лам ойр хавийн нутгаар шашин дэлгэрүүлэхээр явсан, ⑨ Далай лам монголоос илүүтэй зүүн түвэдэд шашин дэлгэрүүлэхийг зорьж, монголд төлөөлөгчөө явуулсан эдгээр болно.

Алтан нар Цавчаалд байх үеэр Далай лам Хөх нуур орчмын сүсэгтэний хүсэлтээр Цавчаалыг хэд хэдэн удаа орхин тэдгээр газар шашин дэлгэрүүлэхээр одсон юм. Түүний хоёр жишээг D3N-с үзье.

“Ордосын хунтайж Бинтийн залсанаар шинэ байгуулсан сүмд
Пунцагшэндэ хэмээх нэр соёрхов”⁹⁴

Пунцагшэндэ хийдийг Хөх нуурын урдуур хойш урсах Шар мөрөний баруун талд байсан гэх⁹⁵ авч яг хаана байсан нь тодорхойгүй. Мөн Гансуд суух Мин улсын Бүгд байцаах яамны заллагаар одож, тэр нутагт шашин дэлгэрүүлэхийн хамт эртнээс тэнд довтлон орж самуун тарьж байсан монголчуудыг номхотгосон аж.

“Эртнээс цахарын ноёд тэргүүлэн хэдэн түмэн цэрэг хятадын гадаад хэрэмийн дотор орж, хамаг ардыг айлган дарсугай хэмээхийг сурган номхотгож, хятадын эд бараа өгч хангаад тэднийг нутагт нь буцааснаар хятад бүгдээр мөхлөөс аврагдав.”⁹⁶

Энэ мэт Цавчаал дахь Далай ламын үйл ажиллагаа нь зөвхөн Алтантай уулзах төдий бус Цавчаалаар төвлөн олон газрыг хамарч байжээ. Үүнийг тов тодорхой илэрхийлж буй жишээ нь ⑨ Далай лам монголоос илүүтэй зүүн түвэдэд (Ритан) шашин дэлгэрүүлэхийг зорьж, монголд төлөөлөгчөө явуулсан явдал болно. D3N-т,

⁹⁴ 'ur bsdus kyi rgyal bu bin duś spyān drangs. gtsug lag khang gsar du bzhangs pa la. phun tshogs gzhan phan sde zhes ming btags. (D3N, 97b)

⁹⁵ Ямагүчи 1993, p.7.

⁹⁶ sngon nas cha dkar gyi rgyal bgyud kyis gtsos pa'i dpung khri phrag tsam zhig rgya nag gi lcags ri phyi ma'i nang du shor ba las. mi sde thams cad 'jigs shing skrag pa zhig 'dug pa nyid kyis bkas bcad. rgya nag gi rgyu dngos kyis tshim par byas te kho rang tsho'i yul du brdzangs pa las. rgya nag kun kyang 'jigs pa las bskyabs. (D3N, 98b)

“Түүнээс их хаан монголын газраа одож соёрхохыг айлтгасанд Ританд лам хуврагийн аймгийг тогтоовоос эс болохын сацуу Үй, Зангийн зүг буцахгүй хэрэг эс гарваас монголын газар одохын зөвшөөж, хаан өөрийн гараар бичсэн бичиг болоод Чанзуу тэргүүтэй бараа бологсодын ирээдүйн үгийг авав. Хаан хийгээд дагалдах ноёдын олонх өөрийн нутагт харьж, өглөгийн эзэн тахилын орон хэлэлцсэний хойно хятад, түвэдийн алтан гүүрийг мандуулахын учирт Хөх нуурт тэргүүнээр Горочэ, дагалдуулан Чинбаатарыг гэр бүлийн хамт үлдээв. Түр [Далай ламыг] төлөөлөн монгол газраа Донхор номын хаан Ёндонжамцыг илгээв.”⁹⁷

хэмээн Алтан Далай ламыг тэндээс шууд монголд одож шашин дэлгэрүүлэхийг хүссэн авч Далай лам Ритан нутагт сүм хийд байгуулахыг илүүд үзэж, бас төв түвэдэд асуудал гарахгүй бол монголд одохоор амалжээ. Үүнийг монгол талын сурвалж болох АQT-д дараах мэт өгүүлсэн.

“tendeče čabčiyal un süm-e dūr ögede bolju ireged .. daiai lam-a altan qayan luγ-a ayuljaγu bur-ün .. eyin kemen ayiladqabai :: tegüs esrua yeke kücü tü čakravarti qayan mongγul un γajar a ögede bolju .. tegsi šasin i delgeregülküi tula süm-e keyid bayiyuldaqui buyu :: bodistv bi böged degegsi nulam tala yin keyid tür odču .. bodatai a öglige yin ejed terigüten amitan u tusa yin tulada .. bursang quvaray ud un ayimay i toytayaqu kiid bariqu бүлүге .. burqan u šasin dur tusalabasu бүку öglige yin ejed ten dūr ači tusa inu yeke buyu :: yeke qaran či mongγul un γajar a ögede bolju kürüged .. yerü ečiγe eke boluγsan qamuγ amitan u tusa yin tulada .. yerüngkei burqan u šasin i ülemji masi delgeregülküi kiged .. yegüdkel ügei bursang quvaray ud un ayimay i toytayaqui sedkiγü :: erdenis ün dededü altan mönggün terigüten el jül erdenis iyer .. erkin ilaγu tegüs nögčigsen juu

⁹⁷ de nas rgyal po chen pos sag yul du phebs dgos pa'i zhu ba phul bas. li thang du dge 'dun gyi sde 'dzugs dgos pa yud pas. de grub bstun. dbus gtsang gi phyogs su ldog tu mi bmub pa'i bya ba ma byung na. sog yul du phebs pa'i zhal bzhes gnang bas. rgyal pos rje nyid kyi bka' shog dang phyag mdzad kyiis gtsos pa'i drung 'khor drag rim gyi rtsi kha blangs. rgyal po dpon g-yog phal cher rang yul du log cing. mchod you bka' gros thog nas. rgya bod kyi gser zam spel ba sogs la mtsho khar dpon po 'kho-lo che ching ba thur 'khor bcas bzhas. re zhig sku tshab la sog yul du stong 'khor chos rje yon tan rgya mtsho rdzong sta mdzad. (D3N, 99a)

sikamuni yin bey-e uran a bayiγulbasu .. erketü burqan u šasin i naran metü manduγulbasu .. esrua yeke kücü tü čakravarti qayan metü aldarsimui či :: manjuširi yin qubilγan qutuγ tu lam-a yi ĵalaĵu ögede bolγ-a .. masi ilayuγsan tere lam-a nam-a luγ-a ilγal ügei kündülen .. mayad iyar tegün ü ĵarliγ i busu ülü bolγan ačila .. manglai tere šasin dur tusalamui kemen ĵarliγ bolbasu ele ..”

98

Бас ЕТ-д,

“tedüi boyda qamuγ i medegči včir dara dalai blam-a .. bi nilum talada .. mayidari yin bey-e yi egüdsügei kemen aman abuγsan bülüge .. kemen nilum talada ögede bolĵu .. altan qayan ködelküi ulus i quriyaysan köke qota yuyan degere .. amitan itegel juu sigimuni yi .. erdeni altan mönggün iyer egüdküi bolĵu .. bošuy tu zakravarti sečen ĵinung .. ĵurban čay un süm-e bayiγulqu bolĵu .. čoyčas un ĵirüken sečen qung tayĵi .. ĵarliγ un sitügen ĵayun naiman qabtasutu bkanĵur i erdeni altan mönggün iyer egüdküi bolĵu .. gsarčal sečen dayičing ĵurban čar un süm-e bariqu bolĵu .. ken ken ĵarliγ tayan kürülčeküi üges i batulaldun :: dalai lam-a nilum talada ögede bolbai ..”⁹⁹

хэмээн Алтангийн хүсэлтэнд Далай лам даруй хариу өгөөгүйг тодорхой дурдсангүй. Монгол талын сурвалжид дурдагдах зүйл нь, Алтан Далай ламын хүсэлтийн дагуу монгол газар сүм хийд байгуулах, лам хуврагийн аймаг буй болгох, Шигэмүний дүр залах, Бошогт жонон тэргүүтэй ордосын ноёд тус тус сүм байгуулж, ном судар (Ганжуур) бүтээхийг хүссэн, Далай ламыг төлөөлж Донхор номын хаан Ёндонжамц (Манзуширийн хувилгаан хутагт лам)-ыг залах эдгээр болно. Түвэд болон монгол сурвалжийн энэ мэт зөрөх шалтгааныг олж гаргахад бэрх хэдий ч Алтангийн хүсэлтийг Далай лам хүлээж аваагүй, өөрөөр хэлбэл монголоос илүүтэй зүүн түвэдийг илүү үзсэн явдлыг далдлах санаа монгол талд байсан байж болох юм.

Энэ мэт Далай ламын үйл ажиллагаанаас түүнийг Цавчаалын уулзалтыг хэрхэн үнэлж байсныг мэдэж авах боломжтой. Тухайлбал, Далай ламын хувьд Цавчаалын уулзалт нь Хөх нуур хавийн нутагт шашин дэлгэрүүлэх үйл ажиллагааны нэг хэсэг бөгөөд, Алтантай уулзсан ач холбогдол нь юуны өмнө

⁹⁸ AQT, §§256-260.

⁹⁹ ЕТ, 77v-78r.

монгол ноёд тухайлан Алтан өөрийгөө өглөгийн эзэн хэмээн үзэж хойшид гэлүгва урсгалыг дэмжих хүчин болгоход оршиж байв. Тэгээд монголд шашин дэлгэрүүлэх тухайд төлөөлөгч илгээж, цаашид түүний болон Алтангийн хүчин чармайлтаар монголд шашин хэрхэн дэлгэрэхийг харзнах байр суурьтай байсан мэт.¹⁰⁰ Дээр дурдсанчлан, Алтан Содномжамцыг монголд залахыг эртнээс хүсэж байсан, өөрөөр хэлбэл Цавчаалд болсон үйл явдлыг монголд болохыг хүсэж байсан билээ. Гэвч Содномжамц түүнтэй уулзахаас гадна Хөх нуурт шашин дэлгэрүүлэх төлөвлөгөөтэйгээр Цавчаалд одсон тул Алтангийн хүсэлтийг хүлээж авсангүй. Тэгээд уулзалт нь Алтан нараас жинхэнэ утгаар түвэдийн бурханы шашныг монголд дэлгэрүүлэх арга зам, чингэхийн тулд явуулах элдэв үйл ажиллагааны чиглэлийг Далай ламд зааж өгсөн үйл явдал байв.

8. Дүгнэлт

Тус өгүүлэлд, ET, AQT, D3N дахь Цавчаалын уулзалтын тухай тэмдэглэлийг задлан шинжиж, тэнд чухам ямар үйл явдал болсон, түүний ач холбогдол нь юунд оршихийг авч үзлээ.

Хоёрдугаар зүйлд авч үзсэн уулзалтаар болсон үйл явдал дээр тус өгүүлэлийн үр дүнг тусган дүгнэвэл дараах мэт.

1. ET ба D3N дахь Цэцэнгийн шашныг дагах мэдэгдлийг үнэхээр Цэцэн өөрийн биеэр тунхагласан хэмээн үзвэл энэ уулзалтаар “Монголын түүхийг бурханы шашинтай холбох үзэл”-ийг монгол хүн анх гаргасан, мөн энэхүү шинэ түүхийг үзлийн дагуу Юан улс нь монголчуудын төсөөлөх идеал төр болсон.
2. Үндсэн гурван сурвалжаас үзвэл, уулзалтаар монголын бөө мөргөлийн шинжтэй зан суртахуун, ёс заншлаас амьтны амь хороох хойлог, тахилгын ёсыг хориглож, амьд хүнээр тахих “онгод”-ыг шатааж, тэрхүү тахилгын үйлийг эрхлэх бөөг шахааж, монгол хүнийг сүсэг бишрэлийн ертөнцөд бурханы шашныг оруулах хэмээсэн гэгдэх авч үүгээр монголын бөө мөргөлийн шинжтэй зан суртахуун, ёс заншилыг бүхлээр нь хорьж цаазалсан хэмээн дүгнэх нь учир дутагдалтай.

¹⁰⁰ Ян 1992, р.102-т, Алтан тэргүүтэй баруун гарын монгол ноёд уулзалтаар бурханы шашинд дагахыг мэдэгдсэн авч Содномжамц бурханы шашин монголд дэлгэрэх эсэхэд эргэлзэж, уулзалт тарах үеэр Алтан нараас нутаг харьсаны хойно монгол нутагт сүм хийд байгуулах, бурханы дүр хөрөг залах, ном судар бүтээхийг хүссэн ба тэр нь сүм хийдийг шашны үйл ажиллагааны төв болгож, бурханыг залах, ном судар унших, бурханы сургаалийг дамжуулах, өглөг өгөх, лам буй болгох, бас аж ахуй үл эрхлэх лам нарын суух газар бэлдэж, сүсэгтэн бүхий газар болгох гэсэнд оршино хэмээжээ. Мөн р.104-т, Содномжамц өөрийн биеэр монголд шашин дэлгэрүүлэхээр одолгүй, өөрийн оронд Донхор номын хааныг Алтанд дагалдуулан илгээсэн шалтгааныг, Содномжамц Кам нутагт гэлүгва урсгалыг нөлөөг ихэсгэх, Лхасын гурван Их зуу (Гандан, Дзбүн, Сэра) т-гаас түүнийг эргэж ирэхийг шаардсан, монголын байдал, тодорхой бус байсан хэмээн үзсэн.

3. ЕТ, D3N-т лам хуврагийн сахиваас зохих сахил санваар, лам хувраг болоод сахил хүртэгсэдтэй энгийн хүн хэрхэн харьцахыг тогтоосон, ялангуяа ЕТ-д дэлгэрэнгүй тоочсон явдлыг монголын талаас үзвэл, тэдгээр заалт нь тэр хүртэлх монголд бараг байгаагүй бурханы шашныг хүлээн авах хууль зүйн үндэс болж өгчээ.
4. Энэ уулзалтаар баруун монголын зарим ноёд болон Далай ламын хооронд өглөгийн эзэн тахилын орны харилцаа тогтсон. Чингэхдээ монгол ноёдын урд төрлийг түвэдийн бурханы шашны талаас тогтоож, тэрхүү өглөгийн эзэн тахилын ороны харилцааг урд төрлийн учрал хэмээх хувь заяагаар тайлбарлаж улам бататгасан.
5. АQT-д нэр гарах “Цавчаалын сүм” нь уулзалтын үеэр Далай ламын зааврын дор өргөжин (Тэгчинчойнхорлин), тэнд тойн банди болсон лам хуврагууд зохион байгуулалтанд орсноор сүм хийдийн хувьд үйл ажиллагаа явуулах үндэс буй бүрэлдсэн. Мөн баруун гарын монголчууд Тэгчинчойнхорлинг байгуулахад оролцсон нь Цэцэнгийн зорилт болох баруун гарын монголчуудын баруун зүг давшин орох явдлыг түргэсгэх нэгэн шалтаг болов.
6. Далай лам Алтан тэргүүтэй цөөн хүнд л авшиг хүртээсэн, тухайн үеийн Далай ламын шашныг дэлгэрүүлэх үйл ажиллагаа гагц Цавчаал (Тэгчинчойнхорлин) бус тэр хавийн нутгийг хамарсан, Алтангийн монголд залсан урилгыг хүлээж авалгүй төлөөний хүн илгээж, шашныг дэлгэрүүлэхий тулд зүүн түвэдийг зорьсон, монголд сүм хийд байгуулах, шашин дэлгэрүүлэх явдлыг монгол ноёдод даалгасан зэргээс үзэхэд Далай лам уулзалтыг Хөх нуур, зүүн түвэдэд шашин дэлгэрүүлэх үйл ажиллагааныхаа нэг хэсэг хэмээн үзэж, тухайн үед монголд одоохоос илүүтэй гармава урсгалын хүчтэй газарт нөлөөгөө дэлгэрүүлэхийг эн тэргүүний зорилго болгосон бөгөөд уулзалтыг хойшид монгол дахь түвэдийн бурханы шашны (гэлүгва) дэлгэрүүлэхийн эхлэл хэмээн үзэж байсан бололтой. Тиймээс Далай ламыг монголд залах гэсэн Алтангийн хүсэл биелээгүй юм.

Цавчаалын уулзалт нь монгол ба гэлүгвагийн урсгалын хувьд ихээхэн ач холбогдол бүхий үйл явдал гэдэгт эргэлзэх хэрэг үгүй. Ян бээр “Янхуа сүмийн уулзалт (Цавчаалыг уулзалтын хэлж буй. зох) нь монгол түвэдийн харилцааны түүхийн эхлэл цэг”¹⁰¹ хэмээн үнэлсэнчлэн монголд түвэдийн бурханы шашин дэлгэрэн хөгжих шинэ гараа хэмээн ойлгож болно. Гэхдээ энэхүү уулзалтыг монголд түвэдийн бурханы шашныг дэлгэрүүлсэн үйл явдал гэж үзэхэд учир дутагдалтай. Бодит хэрэг дээр уулзалтаас хойшх баруун гарын монголд сүм

¹⁰¹ Ян 1992, р.105

хийд, ном судар, лам хувраг баттай байр суурь эзлэх болсон гэхэд бэрх, баруун гарын ноёд Содномжамцад амалсан амлалт, тухайлбал Алтангийн сүм хийд байгуулах, лам хуврагийн аймаг тогтоох, Шигэмүний дүр залах, Бошогт жононгийн сүм хийд байгуулах, Цэцэнгийн ганжуур бүтээх, Цэцэн дайчингийн сүм хийд байгуулах явдал бодитоор хэрэгжсэнээр сая монгол дахь түвэдийн бурханы шашны дэлгэрэл хөгжлийн зам нээгдсэн гэвэл зохих болов уу.¹⁰² Цаашлуулбал, тэдгээр баруун гарын монгол ноёд энэ уулзалтаар хойшид монгол дахь бурханы шашны шүтлэг дэлгэрэх төсөөлөл төдийг л авсан, тэрхүү төсөөлөлийг бодитоор хэрэгжүүлэх нь зөвхөн тэднээс шалтгаалж байсан хэрэг юм.

Тус өгүүлэлд Цавчаалын уулзалтын тухай гурван сурвалжийн мэдээг эмхлэн харьцуулах замаар уулзалтаар болсон үйл явдал, түүний ач холбогдлыг авч үзлээ. Харин уулзалтын өмнө, хойнох монголын байдал, ялангуяа өгүүлэлийн эхэнд товчхон дурдсанаас хэтрээгүй Алтан, Цэцэн нар уулзалтанд хэрхэн хүрсэн явц, түүний учир шалтгааныг тодруулах, монголд бурханы шашин хөгжих замыг нээсэн хэмээн хялбар дүгнэсэн баруун гарын ноёдын шашны үйл ажиллагаа зэрэг асуудлыг авч үзсэнгүй. Эдгээр асуудлыг хожим тусгайлан авч үзсүгэй.

Abstract: Altan's meeting with the 3rd Dalai Lama bSod-nams-rgya-mtsho at Čabčiyal in Qinghai region (1578) is a well-known affair in the history of Mongolian Buddhism. The author analyzed the related descriptions of Erdeni yin tobči (ET), Altan qayan u turyuji (AQT) and the Biography of the 3rd Dalai Lama (D3N) the details of the meeting and its significance. The author pointed out that;

1. The declaration of conversion to Buddhism by Qutuγtai secen qung tayiji of Ordus shows a new historical view which explains the history of the Mongols as the history of the Buddhist qayans and the Lamas worshipped by them.
2. The participants in this meeting prohibited some shamanistic customs such as death with one's lord and killing animals for the sacrificial ceremony to ongyud (a kind of object in which the spirits of their ancestors exist), burned ongyud, and decided to suppress the shamans (buge udayan) who took part in that kind of the sacrificial ceremony.
3. Regulations for crimes or breaking religious precepts by monks / believers and for coordination of monks / believers and the laity were established, since monks and believers expected to appear again in Mongolia after this meeting.
4. Some Mongolian princes and the Dalai Lama exchanged titles with each other and established the relationship of "Lord of gifts (öglige yin ejen)" and "Place of offering (takil un orun)". At the same time, the Dalai Lama gave the predestinated

¹⁰² Уулзалтын дараах монгол (баруун гар) дахь бурханы шашны дэлгэрэлтийн тухай тусгайлан өгүүлэх болно.

reason to their relationship by explaining to Mongolian princes their previous existences and made this relationship firmer.

5. It seems that "The temple of Čabčiyal (čabčiyal un süm-e)" which was built by the right wing Mongols before this meeting was enlarged under the leadership of the Dalai Lama and came to be called "Theg chen chos 'khor gling" in Tibetan language. At this temple, many people became monks and they formed a community of priests (sangha). Thus, the basis for its activities as a temple was established. Since this temple was originally built by the right wing Mongols, it promoted their movement towards the western side of Mongolia, such as Gansu and Qinghai, as Qutuytai secen qung tayiji intended to.
6. We can determine that the Dalai Lama considered this meeting as just one step in his missionary work in Qinghai and eastern Tibet, and his missionary work in Mongolia was not his main purpose from the facts that; i) the Dalai Lama initiated a part for Mongolian participants such as Altan and his wife; ii) his missionary activities were not limited to Čabčiyal but extended to other regions of Qinghai and Gansu; iii) after this meeting, he continued his mission to eastern Tibet, declining Altan's request for his mission work in Mongolia; iv) he left all the projects concerned with dGe lugs pa's expansion in Mongolia, such as building temples, forming a community of priests (sangha), to Mongolian princes.

Ашигласан сурвалж

AQT; Erdenni tunumal neretü sudur (Altan qayan u tuyuji) Өвөрмонголын Нийгмийн шинжлэх ухааны академийн Номын сан мэдээлэлийн төвд хадгалагдаж буй эх.

AQT/Y; "Алтан хааны тууж" орчуулга тайлбар. Ёшида 1998.

CT; Arban buyantu nom un čayan teüke [Qutuytai secen qung tayiji] Өвөрмонголын Нийгмийн шинжлэх ухааны академийн Номын сан мэдээлэлийн төвд хадгалагдаж буй эх.

ET; Qad un ündüsün ü erdeni yin tobči, Sayang secen. Хэниш 1955.

Deb ther sngon po (Дэвтэр гомбо буюу Хөх дэвтэр) 'Gos lo gZhon nu dpal.

Khreng tu'u: Si khron mi rigs dpe skrun khang, 1984.

mDo smad chos 'byung (Домад чойнжин буюу Дээд доод түвэдэд ном гарсан ёс)

Braggs dgon pa dKon mchog bstan pa rab rgyas. Lan kru'u: Kan su'u mi rigs dpe skrun khang, 1982.

D3N ; rJe btsun thams cad mkhyen pa bsod nams rgya mtsho'i rnam ther dngos grub rgya mtsho'i shing rta "Туравдугаар Далай ламын намтар" Ngag dbang blo bzang rgya mtsho. *The Collected Works (gsung-'bum) of Vth Dalai lama, Ngag-dbang blo-bzang rgya -mtsho*, Vol.8. Gangtok: Sikkim National Press.

Sa skya pa 'i gdung rabs ngo mtshar rin po che 'i bang mdzod (Сажавагийн төрөл үеийн гайхамшигт эрдэнийн сан хөмрөг) Ngag dbang kun dga' bsod nams. Pe cin: Mi rigs dpe skrun khang, 1986.

Thu'u bkwan grub mtha (Туган гэгээний Тогтсон таалал) *Thu'u bkwan blo bzang chos kyi nyi ma*. Lan kru'u: Kan su'u mi rigs dpe skrun khang, 1984.

Магад хууль ; Их Мин улсын магад хууль (『大明実録』明・楊士奇等『明代滿蒙史料明実録抄 蒙古編』1-9, 京都: 京都大学文学部, 1954-1958.)

Байлдааны гавъяаны тэмдэглэл ; Ванли хааны байлдааны гавъяаны тэмдэглэл(『万曆武功録』明・瞿九思『足本万曆武功録』台北: 芸文印書館, 1990.)

Wen bian; 『皇明經世文編』明・陳子龍等『明經世文編』1-6, 北京, 中華書局, 1987.)

Ном зүй

1. Чойж 1996: Čoyiji "Gutayar dalai blam-a luγ-a ayuljaqu yin uridaki altan qayan ba töbed ün burqan u šasin" 『蒙古学信息』(Монгол судлалын мэдээ) 1996-3, pp.10-26.
2. Хэниш 1955: Haenisch, Erich. Eine Urga-Handschrift des mongolischen Geschichtswerks von Secen Sagang(alias Sanang Secen).Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin Institut Für Orientforschung Veröffentlichung Nr 25. Berlin; Akademie-Verlag.
3. Хайссиг 1980: Heissig, Walther. The Religions of Mongolia. G.Samuel(tr.). Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
4. Миллер 1959: Miller, Robert James. Monasteries and Culture Change in Inner Mongolia. Asiatische Forschungen 2. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
5. Небески-Волковиц 1956: Nebesky-Wojkowitz, Rine de. Oracles and Demons of Tibet: The Cult and Iconography of the Tibetan Protective Deities. The Netherland: Mouton & Co., Publishers. (Repr. Taipei: SMC Publishing INC. 1990)
6. Хурцбаатар, Үзмээ 1991: Qurčabayatur, L and Üjüm-e, Č. Mongγul un böge mörgül ün tayily-a takily-a yin soyul. Qayilar:Öbür mongγul un soyul un keblel ün qoriy-a.
7. Серройс 1963: Serruys, Henry. "Early Lamaism in Mongolia". Oriens Extremus 10-2, pp.181-216.
8. Туччи 1949: Tucci, Giuseppe. Tibetan Painted Scrolls. 3 vols. Rome: La Libreria Dello Stato. (Repr. Kyoto: Rinsen Bks. Co., 1980)

9. Бира 1977: Бира, Шагдарын. “Хутагтай Сэцэн хун тайжийн зохиосон нэгэн хуулийн тухай.” БНМАУ-ын түүх, соёл, түүх бичлэгийн асуудалд, pp.97-106, Улаанбаатар: Шинжлэх Ухааны Академийн хэвлэх үйлдвэр.
10. Бира 1978: Бира, Шагдарын. Монгольская Историография (XIII-XVIII вв.) Москва: Издательство «Наука».
11. Рерих 1959: Рерих, Юрий Николаевич. “Монголо-тибетские отношения в X VI и начале X VII в.” Монгольский сборник. Экономика, история и археология, pp. 188-199, Москва: Издательство Восточной литературы.
12. Буянхүү 1984: 薄音潮「十六世紀末葉西藏喇嘛教在內蒙古地區的傳播」『內蒙古大學學報』(哲學社會科學版)1984-3, pp.14-34.
13. Иринчинжаш 1989: 仁慶扎西「西平王府今地考」『仁慶扎西藏學研究文集』, pp.74-80, 天津: 天津古籍出版社.
14. Ян 1992: 楊紹猷『俺答汗評伝』北京: 中国社会科学出版社.
15. Журанга 1990: 珠栄嘎(訳注)『阿勒坦汗伝』呼和浩特: 内蒙古人民出版社.
16. Аоки 1966a: 青木富太郎「ボショクトの順義王承襲について」(上)『北アジア民族学論集』2, pp.1-24.
17. Аоки 1966b: 青木富太郎「ボショクトの順義王承襲について」(下)『北アジア民族学論集』3, pp.39-62.
18. Элиад 1974: エリアーデ, ミルチア『シャーマニズム古代的エクスタシー技術』堀一郎(訳)東京: 冬樹社.
19. Хоппал 1998: ホッパール, ミハーイ『図説シャーマニズム世界』村井翔(訳), 東京: 青土社.
20. Иноүэ 1992: 井上治「『チャガン・テウケ』の2つの系統」『東洋学報』73-3/4, pp.1-24.
21. Иноүэ 1994: 「ホタクタイ=セツエン=ホンタイジの活動と政治的立場」『史滴』15, pp.31-46.
22. Иноүэ 1998: 「『少保鑑川王公督府奏議』に見えるアルタンと仏教」『東洋学報』80-1, pp.1-25.
23. Ишихама 1992: 石濱裕美子「摂政サンゲ・ギャンツォの著作に見る一七世紀チベットの王権論」『東洋史研究』51-2, pp.55-76.
24. Ишихама 1994a: 石濱裕美子「『アルタン・ハーン伝』に見る17世紀モンゴルの歴史認識について」『日本モンゴル学会紀要』25, pp.1-14.
25. Ишихама 1994b: 石濱裕美子「パクパの仏教思想に基づくフビライの王権像について」『日本西藏学会々報』40, pp.35-44.
26. Мизуно 1972: 水野弘元『仏教要語の基礎知識』, 東京: 春秋社.

- 27.Мори, Окада 1990: 護雅夫・岡田英弘「中央ユーラシアの世界」『民族の世界史』4, 東京: 山川出版社。
- 28.Морикава 1987: 森川哲雄『『アルタン・ハーン伝』の研究』, 福岡: 九州大学教養学部。
- 29.Морикава 1996: 森川哲雄『蒙古源流の諸写本とその歴史学的見地からみた比較研究—“Erdeni-yin tobčiy-a”の校訂』, 平成6・7年度科学研究費補助金(一般研究C)研究成果報告書, 研究代表者森川哲雄(九州大学大学院比較社会文化研究科)。
- 30.Нагай 1991: 永井匠「アルタン・ハーンのハーン号について」『早稲田大学大学院文学研究科紀要』別冊第18集史学・哲学編, pp.125-136。
- 31.Отосака 1993: 乙坂智子「ゲルクパ・モンゴルの接近と明朝」『日本西藏学会々報』39, pp.2-7。
- 32.Сато 1983: 佐藤長「第三代ダライラマとアルタンハンの会見について」『東洋史研究』42-3, pp.79-109。
- 33.Стан 1993: Стан, Ролф・Альфред『チベットの文化 決定版』, 山口瑞鳳・定方晟(訳), 東京: 岩波書店。
- 34.Ямагүчи 1988: 山口瑞鳳「チベット」(下)『東洋叢書』4, 東京: 東京大学出版会。
- 35.Ямагүчи 1993: 山口瑞鳳「十七世紀初頭のチベットの抗争と青海モンゴル」『東洋学報』74-1/2, pp.1-25。
- 36.Ёшида 1998: 吉田順一(他共訳注)『アルタン=ハーン伝』訳注』東京: 風間書房。

Япон хэлнээс орчуулсан: О.Оюунжаргал